

**Rayat Shikshan Sanstha's
Chandrabai-Shantappa Shendure College,**

Hupari, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416 203 M. S., India

Re-accredited by NAAC with 'B' Grade, CGPA : 2.66

Two - Day International Conference

On

**Business Management, Information System, Social Sciences &
Language & Literature: A Need for 2020**

Organized by

Department of Commerce,

Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari

in Collaboration with

**Shivaji University Commerce and Management Teacher's Association,
Kolhapur and BVDU's Institute of Management and Entrepreneurship**

Development, Pune

Ph.No.: 0230-2450355

Website : www.csscollegehpr.com

58.	A CASE STUDY OF PADMAVATI MILK COLLECTION CENTRE, DABEWADI, SATARA	Dr. Mane Vijay Jaysing	158
59.	A STUDY OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND TRIBAL LIVELIHOOD DUE TO CHANGING ENVIRONMENT : CASE STUDY OF WASHALA, PALGHAR	Bhawari Devendra Kashinath	161
60.	A STUDY OF ENVIRONMENT DEGRADATION OWING TO BUSINESS APATHY	Chaudhari Chandrakant Bhagvat	164
61.	CHILD LABOR – AN OBSTACLE IN HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT	Dr. Rahul. N. Dhumal,	169
62.	“CHILD LABOUR IN INDIA : REASONS AND REMEDIES SPECIAL REFERENCE WITH MAHARASHTRA”	Prof.Kishor Sutar, Prof.Gajanan Khamkar	173
63.	CHILD LABOUR IN INDIA	Prof. Vishal Balawant Gaikwad	176
64.	CHILD LABOUR	Prof. Balasaheb Jinnappa Taral	178
65.	CHILD LABOUR IN INDIA : A STUDY	Prof. Kore Manohar Appasaheb	181
66.	PROFILE OF ANGANADI WORKERS AND DIFFICULTIES ENCOUNTERED IN CARRYING OUT NON-FORMAL PRE-SCHOOL EDUCATION	Dr. Ila D. Jogi	183
67.	WORK OF TRADE UNION IN ICHALKARANJI	Dr.Chandravadan Naik	188
68.	HOW TO FORMULATE A RESEARCH PROBLEM?	Dr. Sawant Vitthal Kundalika	192
69.	राजर्षी शाहू महाराजांचे शेतीविषयक सुधारणेचे कार्य	प्रा.डॉ.कोरडे दत्तात्रय ज्ञानदेव	195
70.	INSTITUTIONAL ARRANGEMENT FOR WOMEN EMPOWERMENT AT GLOBAL AND NATIONAL LEVEL	Dr. Prabha B. Kadam	198
71.	THE EMINENT PERSONALITY NARAYANRAO GHORPADE	Dr.Arati Nadgouda	201
72.	हुंडा : एक सामाजिक समस्या	डॉ.एस.एम.गावडे	205
73.	“ECONOMY FOR DEVELOPMENT – A NEED FOR 2020”	Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	210
74.	EMPLOYMENT OPPORTUNITIES TO FEMALE WORKFORCE IN AGRICULTURE SECTOR: A STUDY OF KAVATHE MAHANKAL TALUKA	Ms. Dr. V. B. Devakar	213
75.	EMPOWERMENT THROUGH EDUCATION	Miss Swati V. Mane	216
76.	“EXPORT AND DEVELOPMENT OF ECONOMY”	Dr.Yuvraj Rajaram Thorat	218
77.	DIVERSITY IN THE FLORA OF TERRESTRIAL FERNS OF NORTHERN WESTERN GHATS (INDIA)	Manisha Kale	220
78.	LANDSLIDE VULNERABILITY ZONATION MAPPING USING GIS AND REMOTE SENSING	Subhash Chavare, Sudhakar Koli, Dr. Vinod Veer, Dr.Meena Potdar	223
79.	A BRIEF HISTORY OF CONTRIBUTION OF SATYASHODHAK SAMAJ OF MAHATMA PHULE	Dr. S.M. Gawade	227
80.	GEOGRAPHICAL STUDY OF POPULATION PRESSURE ON PRIMARY HEALTH CARE CENTERS IN WALWA TAHSIL OF SANGLI DISTRICT	Gaikwad S. B., Kadam A. S.	230
81.	‘G-GOVERNANCE-A CHANGING PARADIGM IN GOVERNANCE : A CASE STUDY OF VILLAGE PANUTRE’	Patil Sardar Ananda	234

DIVERSITY IN THE FLORA OF TERRESTRIAL FERNS OF NORTHERN WESTERN GHATS (INDIA)

Manisha Kale, Jaysingpur College, Jaysingpur

INTRODUCTION

Northern Western Ghat is very rich and varied in flora because of its diversified topography and varied climatic conditions. The Western Ghats or the Sahyandri constitutes a mountain range along the Western side of India. Pteridophytes are well known for their beautiful foliage fronds and constitutes a major group of plant diversity. The Indian subcontinent is one of the floristically richest mega biodiversity centers, which harbours varied pteridophytic flora due to its diversified ecological niches. Most native plants have reached the limit to which they can travel under present condition of climate (i.e. Temp. and rainfall).

Each species of fern has its own preferences for temp., humidity, soil type, moisture, P^H , light intensity etc and in many cases are very specific indicators of the conditions they need. The marked climatic difference between these areas is sufficient to account for most of the differences in fern diversity. All these nine pteridophytic species have ethno medicinal importance used by tribes of the area to treat various diseases.

The present work is an attempt to describe all the known taxa from there with current nomenclature, diversity, ecology, and habit of each species and list of specimens examined in order to families easy identification in the field and herbarium.

GEOGRAPHICAL DETAILS OF STUDY AREA

A section of Northern Western Ghats about passes through state Karnataka also the Maharashtra. Castle rock, Molken Radhanagari, Gaganbawada from a part of Northern Western Ghats. Castle rock is at an elevation of about 900 m above the mean sea level and commands many beautiful views. Area around Castle rock present an unusual diversity in geological, floristic and faunal features which attract many naturalists for field study. It has heavy rainfall. During July to September there are torrential rains and thick mist all around Castle rock from October Onwards.

Maharashtra is well known state of India an area 3.07.690 Sq.km. and lies between latitude $72^{\circ}6'$ East to $80^{\circ}9'$ East longitude $15^{\circ}8'$ North to $22^{\circ}1'$ North. Climate of the Maharashtra is of Monsoon type with rich pteridophytic floras.^[1] Maharashtra has typical monsoon climate with rainy and cold weather seasons. Rainfall in Maharashtra differs from region to region.

MATERIAL AND METHODS

The collection of pteridophytic species were carried out from various localities while sampling the specimens were handpicked, uprooted carefully and brought to the laboratory in separate polythene bags. Field observations regarding their ecological conditions were recorded. Collected specimens were preserved by dry method and were deposited in the Department of Botany, Jaysingpur College, Jaysingpur. Identification of different fern species was done by using floras described by Beddome (1883), Blatter and Almeida (1922) and Manickam and Irudayaraj (1992).

OBSERVATIONS

10 species belonging to 8 genera and 7 families have been recorded (Table No. 1) Aspleniaceae (1 species), Pteridaceae (1 species), Woodsiaceae (1 species), Marattiaceae (species 1), Blechnaceae (1 species), Cyatheaceae (1 species), Gleicheniaceae (1 species), respectively were found. Vegetation of fern in that area is widely distributed and diversified.

Table No. 1: Occurrence, Habit and altitudinal range of fern in study area of Northern Western Ghats.

Sr. No.	Genus & species	Family	Habit	Category
1	<i>Asplenium inaequilaterale</i> Willd	Aspleniaceae	Terrestrial	Common
2	<i>Adiantum capillus-veneris</i> L.	Pteridaceae	Terrestrial	Occasional
3	<i>Angiopteris heliferiana</i> C. Presl.	Marattiaceae	Terrestrial	Common
4	<i>Blechnum orientale</i> L.	Blechnaceae	Terrestrial	Endangered
5	<i>Cyathea gigantea</i> (Wall.ex.Hook) Holttum	Cyatheaceae	Terrestrial	Occasional
6	<i>Dicranopteris linearis</i> (Burm.f.) Underwood	Gleicheniaceae	Terrestrial	Common
7	<i>Pteris vittata</i> L.	Pteridaceae	Terrestrial	Common
8	<i>Pteris biaurita</i> L.	Pteridaceae	Terrestrial	Common

9	<i>Pteris pellucida</i> Presl.	Pteridaceae.	Terrestrial	Common
10	<i>Pteridium revolutum</i> (Blume) Nakai	Woodsiaceae	Terrestrial	Occasional

Terrestrial Pteridophytes:- The genus *Asplenium* is Epilithic & restricted to moist shaded forests where the plant generally grow on wet or seasonally wet cross covered rocks in or near perennial stream. The genus *Adiantum* is found in temperate climate from warm-temperate to tropical where the moisture content is high but not saturating in moist, well-drained sand, loam or limestone many habitat.

The genus *Angiopteris* is growing wild on hilly places. *Blechnum* is growing on fully exposed dry places and clearing along road sides. *Cyathea* tree ferns are commonly found in areas of constant humidity that aren't too hot and not too cold. *Dicranopteris* is grows along fully exposed road side and were found growing on rocky habitat. The genus *Pteris* generally growing in moist shady places.

Diversity: - Diversity of species *B. orientale* is endangered. *C. gigantea*, *P. revolutum* are growing occasional and remaining all species are common except *Blechnum*.

Ethnomedicinal Importance: - The list of some of the medicinally useful pteridophytes with their ethno medicinally uses in different study area are shown in Table No.2

Table No. 2 Some of the ethno medicinally useful Pteridophytes with their uses and distribution in the study area of Northern western Ghats (India).

Sr. No.	Genus & Species	Distribution in Northern Western Ghats (India)	Ethno-medicinal uses
1.	<i>Asplenium inaequilaterale</i> Willd	Mahabaleshwar (Maharashtra)	The plant is used to promote parturition. The plant is anticancerous. ^[8]
2.	<i>Adiantum capillus-veneris</i> L.	Mahabaleshwar (Maharashtra)	A tea or syrup is used in the treatment of coughs, throat afflictions and bronchitis. It is also used as a detoxicant in alcoholism and to expel worms from the body. Leaves mixed with honey are useful in seasonal cold fever in Pachmarhi India Pleasant syrup is made in France from its fronds and rhizomes. ^[7]
3.	<i>Angiopteris heliferiana</i> C. Presl.	Castle rock	Leaf extract is used in the treatment of dysentery. Spores are effective in the treatment of leprosy & other skin diseases. ^[8]
4.	<i>Blechnum orientale</i> L. Var. Name-Hastajori (Shield Fern)	Mahabaleshwar (Maharashtra)	Fronds are used as poultice in boils and rhizome as anthelmintic, rhizome is used in typhoid. ^[6] A fresh rhizome used as Polynesia, Diaphoretic and aromatic in Philippines ^[4]
5.	<i>Cyathea gigantea</i> (Wall.ex.Hook) Holttum	Castle rock	---
6.	<i>Dicranopteris linearis</i> (Burm.f.) Underwood. Var. Name-Rajhans, (Thicket fern)	Castle rock, Molem (Karnataka)	Fronds are used in asthma and aqueous extract of fronds possesses antibacterial activity. Young fronds are used to remove sterility in women by grinding them with milk. ^[6] Young rachises are eaten after boiling. Fronds are used for roofs and house walls. Decoction of plant is laxative. ^[5]
7.	<i>Pteris vittata</i> L.	Gujar wadi, Koyana, Navaja, Ozarade, Karwat, Jungati	The plant extract is used as demulcent, hypertensive, tonic, antiviral and antibacterial. ^[6]

8.	<i>Pteris biaurita</i> L.	Gujar wadi, Koyana, Navaja, Ozarade, Karwat, Jungati	Decoction of rhizome and fronds has been given in chronic disorder. ^[6]
9.	<i>Pteris pellucida</i> Presl.	Gujar wadi, Koyana, Navaja, Ozarade, Karwat, Jungati	Rhizome paste is applied to take out the pus and hasten the healing of boils. ^[6]
10.	<i>Pteridium revolutum</i> (Blume) Nakai	Mahabaleshwar (Maharashtra)	Rhizome is astringent, anthelmintic & is useful in diarrhea & for treatment of inflammation in the gastric and intestinal mucous membranes. ^[8]

RESULT AND DISCUSSION

The distribution of ferns in the different localities of Northern Western Ghats based on their respective families. Maximum number of ferns belonging to family Pteridaceae from study area. All species are Terrestrial *A. capillus*, *P. revolutum* & *C. gigantea* is reported to be occasional.

A total nine species of pteridophytes were found to be used as a medicine in the different parts of the Northern Western Ghats. They were used to cure various diseases by rural and tribal communities of different study area.

CONCLUSION

In Northern Western Ghats quite a number of taxa of fern recorded earlier from various regions have been eradicated or lost in recent years. Moreover, population densities have also considerably decreased due to deforestation, with the result that quite a number of species have been rare, occurred occasionally and many have become endangered ones. In view of this, it is suggested that rare species of fern should be protected from merciless collection and destruction in the hills and cultivation and propagation of the pteridophytes be given special attention. If we maintain our biodiversity, further studies on pteridophytes can bring many more medicinally important species to light.

ACKNOWLEDGEMENT

The authors are grateful to UGC, New Delhi and Principal, Jaysingpur College, Jaysingpur for providing financial assistance and laboratory facilities.

REFERENCES

1. Bharat Jadhav, Rahul Mahamuni, Meena Dongare (2011). Biodiversity of pteridophytes from Koyana -Wild life Sanctuary and its adjoining areas (MS) India. *Plant Sci. Feed* 1(2) : 14-18.
2. Beddom R H (1883). *A handbook to the ferns of British India, Ceylon and Malay Peninsula* Thacker Spink and Co, Calcutta. Reprinted 1978, Today and Tomorrows Printers and Publishers New Delhi pp 500 with Supplement.
3. Blatter & D'Almeida J F (1922). *The Ferns of Bombay* D B Taraporevala and Sons & Co Bombay pp 228.
4. Dixit R D and Vohra J N(1984). *A dictionary of the Pteridophytes of India*, BSI, Howrah.
5. Manickam V S & Irudayaraj (1992). *Pteridophyte flora of the Western Ghats- South India* B I Publication New Delhi pp 653.
6. Pratibha Kumari, Arman Mahmoudi Otaghviri, H. Govindaparyari, Yatesh Mohan Bahuguna, P L Uniyal (2011). Some Ethno-medicinally important Pteridophytes of India. *Int. J. Med.Arom. Plants*, Vol.1, No. 1, pp. 18-22.
7. Kamini Shrivasthava (2007). Ethnobotanical studies of some important ferns. *Ethnobotanical Leaflets* 11: 164 -172.

Benjamin A & Manickam V S (2007). Medicinal Pteridophytes from western Ghats. *Indian Journal of Tra Knowledge*. Vol. 6(4), 611-618.

2015-16

ISBN : 978-93-81549-93-3

'Education through Self-help is our motto – Karmaveer'

Rayat Shikshan Sanstha's

Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari,

Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416 203 M. S., India.

Re-accredited by NAAC with 'B' Grade, CGPA : 2.66

CONFERENCE PROCEEDING

Two Day International Conference

On

**"Business Management, Information System, Social Sciences & Language & Literature :
A Need for 2020"**

Organized by

Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari in Collaboration with Shivaji University
Commerce and Management Teacher's Association, Kolhapur and BVDU's Institute of
Management and Entrepreneurship Development, Pune

On 4th and 5th December, 2015

**Rayat Shikshan Sanstha's
Chandrabai-Shantappa Shendure College,**

Hupari, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416 203 M. S., India

Re-accredited by NAAC with 'B' Grade, CGPA : 2.66

Two - Day International Conference

On

**Business Management, Information System, Social Sciences &
Language & Literature: A Need for 2020**

Organized by

Department of Commerce,

Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari

in Collaboration with

**Shivaji University Commerce and Management Teacher's Association,
Kolhapur and BVDU's Institute of Management and Entrepreneurship**

Development, Pune

Ph.No.: 0230-2450355

Website : www.csscollegehpr.com

SR. NO.	TITLE OF PAPER	AUTHOR	PAGE NO.
52.	A STUDY ON LOANS PROVIDED BY THE SATARA DISTRICT CENTRAL CO-OPERATIVE BANK LTD., SATARA.	Dr. Dattatraya T. Chavare	219
53.	FOREIGN DIRECT INVESTMENT AND ITS IMPACT ON INDIAN ECONOMY CHALLENGES AND OPPORTUNITIES	Mr.Chalindrawar Ganesh K	224
54.	CURRENT AND FUTURE PROSPECTS FOR E-GOVERNANCE IN INDIA	Dr. Pratapsinh V. Mohite., Miss. Gauri Bhimrao Patil.	229
55.	HYPOTHESES TESTING	Dr. Sawant Vitthal Kundalika	234
56.	INDIAN FINANCIAL SYSTEM	Prof. Sou. Asha Bhupal Patil	238
57.	INDIAN MANAGEMENT EDUCATION VISION 2020	Asst.Prof. Kharat.V.V	241
58.	EVALUATION OF HUMAN RESOURCE ASPECT IN SELECTED CONSUMERS CO-OPERATIVE STORES IN SANGLI DISTRICT (MAHARASHTRA)	Dr. Mrs. Vasanti P. Jagadale	245
59.	STRATEGIES FOR BUSINESS IN DEVELOPING COUNTRIES FOR INTERNATIONAL MARKETING	Dr.Mansingh S. Dabade, Prin. (Dr) T.K.Jadhav	247
60.	AN ANALYTICAL STUDY OF POWER LOOM INDUSTRY IN ICHALKARANJI, DIST.KOLHAPUR (MAHARASHTRA).	Prof. Sampada S. Lavekar	252
61.	COMPARATIVE STUDY ON FACULTIES WITH INDUSTRIAL EXPERIENCE AND FACULTIES WITH ACADEMIC EXPERIENCE	Prof. Santosh Ternimath, Prof. Vidya S. Swami	255
62.	INTERNATIONAL MARKETING: A NEED FOR 2020	Patil Bhagwan Shankar	260
63.	CHANGES PROPOSED IN THE MAHARASHTRA PUBLIC UNIVERSITIES ACT 2015 IN RESPECT OF POWERS AND DUTIES OF UNIVERSITY AND OFFICERS OF UNIVERSITY	Dr. Nandkumar Laxman Kadam	264
64.	INNOVATION AND CREATIVITY IN RETAIL MARKETING	Miss. Kavita Arun Yadav	270
65.	LIVESTOCK FARMING FOR WOMEN EMPOWERMENT IN RURAL INDIA : AN EXPERIENCE...	Prof. Bhagwat Bhaurao Gadekar	273
66.	IMPACT OF GLOBALIZATION ON SMALL SCALE INDUSTRIES	Prof. Gadhe.D. P.	278
67.	IS NEED OF THE AGE, FINANCIAL INCLUSION OF ALL?	Dr. Shrikrishna S. Mahajan	281
68.	ROLE OF URBAN CO-OPERATIVE BANKS IN INDIA CHALLENGES AND PERSPECTIVES	Prof. S. R. Shinde	285

'CHANGES PROPOSED IN THE MAHARASHTRA PUBLIC UNIVERSITIES ACT 2015 IN RESPECT OF POWERS AND DUTIES OF UNIVERSITY AND OFFICERS OF UNIVERSITY'

Dr. Nandkumar Laxman Kadam*

1. Background

Higher education has become extremely important in the 21st century, mainly because of its linkage with the economy. A new relationship has emerged between education-knowledge-conversion of knowledge into wealth-economy of a nation and socio-economic transformation. The challenge has become more interesting and complex because of the impact of technologies on every component of the education system i.e. access, equity, relevance, quality and governance. It is very essential, to understand the ground realities and to visualize the changes that could be made in the education system, in the light of the globalization of the economy. The challenge is to make a large number of youth productive for economic growth. The higher education infrastructure, therefore, needs to be expanded significantly. Higher education shall become a tool for gainful employment which makes the life of individuals and their families better. In a sense, it shall be an approach for removal of poverty.

Public Universities are playing and would continue to play an important role in shaping the future of millions of youth in Maharashtra for decades to come. They need to be endowed with the enabling legal provisions that promote innovations in learning, understanding processes and cultivate a research and development culture. They should help students to imbibe appropriate knowledge, values and principles to betterment in life and wealth generation. In addition, it should bring openness and flexibility in the teaching framework; enrich the basic foundations and link higher education to human life through application of knowledge.

2. Introduction

The Department of Higher and Technical Education, Government of Maharashtra vide the G.R. No. Sankirn-2010/(106/10)/Univ-4 (Part-1, 2 & 3) appointed three independent Committees', which were to work in tandem, with following tasks:

* Vice Principal and Head, Department of Accountancy, Jaysingpur College, Jaysingpur, Dist. Kolhapur 416101. Email - nkadam17@yahoo.com

1. Committee No. 1: To suggest long term strategies for enhancement of the relevance and quality of higher and professional education so as to meet the challenges which are emerging in the 21st Century (Kakodkar Committee).
2. Committee No. 2: To work out a new Act for governance and management of Public Universities (Nigwekar Committee) and
3. Committee No. 3: To suggest ways and means for managing of large affiliating universities like Mumbai, Pune and Nagpur (Takwale Committee).

The said Committees submitted comprehensive reports and made recommendations of far-reaching implications. Out of these, Nigavekar Committee appointed for formation of a new legal structure for governance of Public Universities in the State of Maharashtra reported a draft. The committee has made best efforts to integrate and bring the recommendations and long term strategy suggestions of the other two Committees at operative level.

To collate and harmonize the reports and identify the actionable points, the state Government appointed the Review Committee headed by Dr. Kumud Bansal as the Chairperson. After considering the above said recommendations of the Committees, the Government of Maharashtra considers it expedient to make a progressive law in respect of higher education for creating a pathway for transforming higher education into socio-economic development force. The new Act will be applicable to the non-agricultural and non-technological universities in the State namely.

1. The University of Mumbai,

2. The Savitribai Phule Pune University, Pune
4. The Dr. Babasaheb Ambedkar Marathwada University, Aurangabad
5. The Rashtra Sant Tukdoji Maharaj University, Nagpur
6. The Shreemati Nathibai Damodar Thackersey Women's University, Mumbai
7. The Sant Gadge Baba University, Amravati
8. The North Maharashtra University, Jalgaon
9. The Swami Ramanand Teerth Marathwada University, Nanded.
10. The Solapur University, Solapur
11. The Gondwana University, Gadchiroli

The Preamble of the Act specifies objectives and justification. The Act is divided in sixteen chapters covering all the aspects of university administration. It has provided all the details about which the Maharashtra Universities Act 1994 is silent or has mentioned little information. In addition to this the act has considered all the present and future needs and requirements of the university administration and has mention in it. The Act gives more power to the State Government. More particularly, in respect of financial and non-academic matter, the State Government has reserved its power to set the rules and regulations and publish them in Official Gazette. One more important feature of the Act is that, it tried to reduce elections for various bodies and authorities but emphasised on nomination of the qualified and experienced persons.

3. Powers and duties of University

The Act extended powers and duties of universities to a great extent by adding the followings to the existing (mentioned in the Maharashtra Universities Act 1994)

1. To make provisions for creation of autonomous, empowered autonomous and empowered autonomous cluster of institutions;
2. To develop procedures and processes for recognition of private skills education providers and empowered autonomous skills development colleges;
3. To make appointments to the posts of directors, principals, university teachers, non-vacation academic staff, non-teaching skilled, administrative, ministerial staff and other posts sanctioned by the State Government as per the qualifications and experience prescribed by the State Government;
4. To enforce conduct and discipline rules for teachers and non-teaching employees;
5. To create development corpus out of surplus that the university may generate through its academic and support activities and to invest it in a professional manner and use the interest generated through it for the growth and development of academic, research and development, academic and physical infrastructure development;
6. To take appropriate measures in order to increase the gross enrolment ratio;
7. To create knowledge and disseminate it and foster high quality research which is contemporary, globally competitive and locally as well as regionally and nationally relevant;
8. To have a learner-centric approach and perform the role of being a knowledge creator;
9. To strengthen education at under-graduate, post-graduate level, enhance research and development culture and relevant degree programmes and cultivate desire for entrepreneurship;
10. To create a comprehensive digital university framework for both, e-learning and e-administrative services;
11. To exploit the power of 'learning by collaboration' and 'participation' with use of information and communication technology;

International Conference

12. To cultivate research parks, technology incubators and other engagement entities to translate university research to commercial domain and coordinated projects involving multiple faculty groups from several disciplines that address some important issues before the State;
13. To identify skills to which students need to be exposed to, by taking into account the local needs, training facilities available, emerging needs and new employment opportunities;
14. To provide an environment for the all-round development of youth by exposing them to the rich cultural heritage of the country and creating opportunities for development of skills;
15. To ensure introduction of choice based credit system with transferable credit points from four streams, namely, the academic stream, the technology stream, the professional and social stream and the personality and cultural development stream;
16. To facilitate mobility of teachers to collaborating institutions such as industries, research and development laboratories, non-Government organizations, engaged in societal development, to enable translation of knowledge to viable real life applications and in turn enrich university programmes;
17. To establish centres or institutions in foreign countries with the permission of the Central and State Government;
18. To establish vocational or skills based community colleges in partnership with industry;
19. To implement recommendations given by Maharashtra State Commission for Higher Education and Development within the timeframe given by it;

State Government reserved its right by mentioning specifically that transfer of any educational institution from one university to other university may be permitted with the sanction of the State Government and consent of the university concerned and if a new district is created, the area of such district shall be under the jurisdiction of such university, as may be declared by the State Government, by notification in the *Official Gazette*.

The State Government has increased its control on universities by adding the following clauses –

1. Qualifications and experience for the purpose of appointment of non-teaching employees in the universities, affiliated colleges and recognized institutions shall be as may be specified by the State Government, by an Order published in the *Official Gazette*.
2. If the circumstances so require and the State Government considers it necessary to do so, it may appoint, on deputation, a suitable person possessing the requisite qualifications to perform the duties of the Registrar or the Director of the Board of Examinations and Evaluation, for a period of not more than one year at a time and not more than three years in the aggregate.
3. The State Government shall have right to cause inspection to be made by the Director of Higher Education or such person or persons or body of persons as it may direct, of any affiliated college or institution.

4. Officers of University

The Act has –

- continued the posts of Chancellor, Vice Chancellor, Registrar, Deans of Faculties, Finance and Accounts Officer, Director, Sub-Campus of the University and Librarian.
- changed the title of the posts as - Controller of Examinations to Director of Board of Examinations and Evaluation and Director, Students' Welfare to Director, Students' Development,
- replaced the post of Pro Vice Chancellor by Provost
- introduced new post of Director, National and International Linkages, Director, Centre for Innovation, Incubation and Enterprise and Director, Sports and Physical Education and
- discontinued the post of Director, Board of College and University Development

There is no change in the powers of Chancellor but, drastic changes in the process of appointment, status and powers and duties of other officers of university in comparison to the previous Act.

4.1.1. Appointment – There will be a committee to recommend suitable names as –

Member nominated by the Chancellor, who shall be the retired Judge of the Supreme Court or retired Chief Justice of a High Court or eminent scientist of national repute or a recipient of Padma Award in the field of education;

Principal Secretary of Higher and Technical Education Department or any officer not below the rank of Principal Secretary to Government Council and the Academic Council, jointly, in a manner as specified by the State Government by an order published in Official Gazette.

The committee shall recommend a panel of one third of the persons appeared for interview before the committee.

The Act excluded the nominee of UGC and instead of two separate nominees of Management Council and Academic Council will be one member jointly nominated by these two authorities. It also specified qualification and process for nomination by Chancellor and Management Council and Academic Council.

4.1.2. Powers and duties of Vice-Chancellor – The Act awarded additional powers to the Vice Chancellor

grant affiliation to colleges or institutions;

record recognition to institutions of higher learning, researcher specialized studies;

record recognition to autonomous colleges, empowered autonomous colleges or cluster of institutions and empowered skills development colleges;

record recognition to private skills education providers;

record recognition as qualified teachers to the experts from the field of application oriented industries or companies and domain specific experts.

2. Provost

The Act introduced this post of officer. He shall be a full time salaried academic and administrative officer next to the Vice-Chancellor having purview of the entire university and shall work directly under the superintendence, direction and control of the Vice-Chancellor. He shall be the Chairperson of the Board of Deans and an *ex-officio* Chairperson of the Research and Recognition Committee.

The term of Provost shall be co-terminus with the term of office of the Vice-Chancellor or till he attains the age of sixty-five years, whichever is earlier.

The Provost shall, -

to ensure that quality in education and central services and responsible for fostering intellectual interaction across the university

to ensure that there is research and development and industry linkages;

to ensure that the development plans of the university and its colleges in their academic programmes are duly processed and implemented;

to monitor appointment and accord approval to the appointments of principals and teachers of affiliated colleges and institutions, autonomous colleges and institutions, empowered autonomous colleges, cluster of institutions and recognized institutions or post-graduate centres; or withdraw the same.

to recommend proposals to the Management Council for the establishment of conducted colleges, schools, departments, laboratories and museums in the university;

International Conference

- (f) consider and recommend proposals to the Management Council for creation of the posts of directors, principals, university teachers, non-vacation academic staff, non-teaching employees and other posts required by the university and qualifications, experience and pay-scales for such posts;
- (g) approve the recommended panel of referees for theses or dissertations for awarding post-graduate, doctorate and higher degrees;
- (h) responsible for establishing liaison for fostering and promoting collaboration between the university, colleges and national and international institutions and scientific, industrial and commercial organizations;
- (i) be responsible for submission of an annual report on the progress achieved in different developmental and collaborative programmes to the Vice-Chancellor
- (j) exercise such other powers and perform such other duties as prescribed under this Act or assigned to him, from time to time, by the Vice-Chancellor.

4.3. Finance and Accounts Officer

The Act replaced the process of appointment of Finance and Accounts Officer. He shall be appointed by the State Government on deputation from amongst the officers of Maharashtra Finance and Accounts Service not below the rank of Joint Secretary. Appointment shall be for a term of three years which may be extended by the State Government for the period of one year. He shall not be eligible for re-appointment in the university in which he has served. Thus, After implementation of the Act, the university will appoint Finance and Accounts Officer but, the officer will be deputed by the State Government. He shall be responsible for preparation and maintenance of accounts by double entry accounting system, on accrual basis, presenting annual financial estimates (budget), statement of accounts and audit reports, to the Finance and Accounts Committee and to the Management Council.

4.4. Other Officers - All the following officers shall be full time salaried officer, appointed by the Vice Chancellor and who shall work under superintendence, direction and control of the Vice-Chancellor. Qualifications and experience for the purpose of selection shall be as may be specified by the State Government, by an Order published in the *Official Gazette*. Appointments for all the posts except Dean of Faculty, shall be for a term of five years and they shall be eligible for re-appointment, by selection, for only one more term of five years in the university in which he is serving. The incumbent who has worked for one term or two terms, as the case may be, may be eligible to apply for the said post in a university other than the one in which he has served.

4.4.1. The Act continued the following posts.

a) Registrar

The Act cleared the qualification and status of the Registrar. Registrar shall be a resident officer. He shall be the Chief Administrative Officer of the university and shall act as a Member-Secretary of the Senate, Management Council, Academic Council and such other authorities, bodies and committees, as prescribed by or under this Act

b) Dean of Faculty

The Act changed the process of appointment and status of the Dean. Instead of elected from the members of the Faculty, he will be appointed as full time salaried officer. The term of Dean shall be co-terminus with the term of office of the Vice-Chancellor or till he attains the age of sixty-five years, whichever is earlier. However, the new Vice-Chancellor may continue to perform services as a Dean till the new Dean is duly appointed.

He shall be concerned with and responsible for academic planning and academic audit of the programmes and implementation of academic policies approved by the Academic Council in respect of academic development, maintenance and quality of education including standards of teaching and research and training of teachers within his faculty.

c) Director, Board of Examinations and Evaluation

The Act has changed the title of the post from Controller of Examination to Director, Board of Examinations and Evaluation and shall be concerned with the implementation of the policies and directives given by the Board. He shall be in charge of the conduct of university examinations, tests and evaluation, and declaration of their results

The Act introduced the following posts.

a) Director of Sub-campus of University

The Director of sub-campus shall be the chief academic and administrative officer of the sub-campus; oversee and monitor administration of the academic programmes and general administration of the sub-campus, ensure efficiency and good order of university departments, act as a link between the university, colleges and recognized institutions, ensure that appropriate measures are needed for maintenance of quality of teaching, as specified by the Internal Quality Assurance Cell and the university committees, co-ordinate evaluation, academic training workshops or seminars, quality measurement and other academic, administrative, financial and related activities in the district and on the sub-campus; ensure establishment of inter-institutional and institutional information and communication technology linkages among the affiliated colleges and recognized institutions, organize workshops and training programmes for the benefit of the teaching and support staff; ensure that financial discipline is maintained and expenditures of the campus are within the budgetary provisions, etc.

b) Director of Board of National and International Linkages

The Director of Board of National and International Linkages shall implement the policies and strategies for promotion of international linkages with premier national and international universities and institutions, process applications for visits of teachers and students from university departments, institutions, conducted colleges, colleges and recognized institutions to national and international universities or institutions and assist them on logistic support for such visits; oversee and monitor administration of Foreign Students' Assistance Cell which gives facility of a Single Window Operation to the foreign students; process the applications received from foreign students; supervise the working of the Migrant Indian Students' Cell, etc.

c) Director of Centre for Innovation, Incubation and Enterprise

The Director of Centre for Innovation, Incubation and Enterprise shall be responsible for creation and cultivation of an enabling environment to propagate the concept of innovation, and also for converting innovative ideas into working models through processes of incubation which shall finally lead to creation of an enterprise. He shall establish links with national and global bodies involved in similar tasks.

The Act replaced the following posts. All the conditions of appointment are same as mentioned for above posts. Only change is that following officers shall work directly under the superintendence, direction and control of the Provost instead of Chancellor.

a) Director of Students' Development –

The Director of Students' Development shall work towards promotion of cultural, recreational and welfare activities of students in colleges, institutions and university departments; conduct leadership training programmes for students; ensure that there are mentors and counseling cells for the young students, organize anti-ragging committees and squads, look into the welfare and general welfare of the students; help in building up the all-round personality of students and to groom them to be leaders and confident adults; promote the interest of the youth and develop their skills for appreciation of the performing arts and literary skills; organize university level competitions, skills development workshops and interactive programmes in various fields; train the students for state and national level competitions in various cultural activities; conduct elections to the University Students' Council; etc.

b) Director of Sports and Physical Education

The Director of Sports and Physical Education shall cultivate excellence in various domains of sports and also to promote a healthy competition; promote sports culture and organize activities in the field of sports; co-ordinate and organize activities in various sports jointly with regional and national bodies; organize university level competitions, sports skill development in various sports on the university campus; train students for regional, national and international competitions in various sports, etc.

Draft of the Maharashtra Public Universities Act 2015

Maharashtra Universities Act, 1994

Report of Committee set up by the Ministry for Higher and Technical Education, Government of Maharashtra under the

Chairmanship of Professor (Dr.) Arun Nigavekar

हिंदी और मराठी साहित्य में दलित नारी विमर्श

॥ उत्तिष्ठत जायत प्राप्त वरान्निबोधत ॥
सातारा मराठा विद्या प्रसारक समाज संचलित
कला व वाणिज्य महाविद्यालय सातारा.
हिंदी विभाग एवं मराठी विभाग एवं
विश्वविद्यालय अनुदान आयोग, नई दिल्ली
के संयुक्त तत्वावधान में आयोजित

एक दिवसीय राष्ट्रीय संगोष्ठी

दि. १० अगस्त २०१५
विषय

'हिंदी और मराठी साहित्य में दलित नारी विमर्श'

: संपादक मंडल :

- प्रधानाचार्य : डॉ. यशवंत पाटणे
संयोजक : प्रा. सुवर्णा कांबळे, अध्यक्ष हिंदी विभाग
: डॉ. दिलीप गायकवाड, मराठी विभाग
सहसंयोजक : प्रा. डॉ. भरत जाधव, मराठी विभाग
: प्रा. डॉ. मनिषा जाधव, हिंदी विभाग
स्थान : कला व वाणिज्य महाविद्यालय, सातारा
ता.जि. सातारा. पिन : ४१५००२

अक्षरा पब्लिकेशन्स, सातारा.

‘हिंदी और मराठी साहित्य में दलित नारी विमर्श’
Hindi Aur Marathi Sahitya Me Dalit Nari Vimarsh
(ISBN No.: 978-93-5067-416-1)

संपादक मंडल :

प्रधानाचार्य : डॉ. यशवंत पाटणे
संयोजक : प्रा. सुवर्णा कांबळे, अध्यक्ष हिंदी विभाग
: डॉ. दिलीप गायकवाड, मराठी विभाग
सहसंयोजक : प्रा. डॉ. भरत जाधव, मराठी विभाग
: प्रा. डॉ. मनिषा जाधव, हिंदी विभाग
(C) सर्व अधिकार प्राचार्य, कला व वाणिज्य महाविद्यालय,
सातारा यांच्या स्वाधीन

प्रथम आवृत्ती : दि. १० ऑगस्ट २०१५

प्रकाशक : सौ. शीतल जयंत लंगडे
अक्षरा पब्लिकेशन्स
कुमार रेसिडेंसी, ८७, शुक्रवार पेठ, सातारा.
मो. ९९२११२८३५२
प्रकाशन क्रमांक : ५५

मुखपृष्ठ व लआऊट : सृजन आर्ट्स, सातारा. मोबा: ८४८४८५५२६३
व्हाट्स अॅप : ९७६२३६८२५२ E-mail: avadhutchintan@gmail.com

सहयोग मूल्य : रुपये ३००/- फक्त

(या ग्रंथालीत शोधनिबंधाशी संपादक मंडळ सहमत असलेच असे नाही.)

अंतुरंग

अ.नं.	वलषड	लखक	डलन.नं.
१	डुीकडडलषण	हरडललडडलंग आरुष	१०
२	हलंदी और डरलठी सलहलतुड डें दललत नलरी वलडरुश	डल. डुी.डी. डरग	१ॡ
३	नई कवलतल डें नलरी दललत वलडरुश	डल. डलरती शंळके	१ॣ
ॣ	डलदकलड दललत नलरी के शलषण	डुरल. डुरलख डनसुंडे	१॥
॥	हलंदी नलटक डें कलतुरलत दललत नलरी	डल. डलनुदलस आडुडकर	२३
ॣ	दललत आतुडकथलओडें नलरी	डुरल. ँड.डी. नलडकू	२ॣ
॥	डल. कुसुडकुडलर के नलटक	डल. डलरत खललरं	३१
१	डुुहनुदलस नैडलशरलड और...	डुरल. शैलकल डलवळी	३ॡ
१०	कृषुणलडुुडडुी के उडनुडलस डें नलरीवलद	डल. सुुी. ँस.ँल.तलडे	३ॣ
११	डुुहनुदलस नैडलषरलड के उडनुडलसुडें	डुरल. सवलतल डेनकुदळे	ॣ२
१ॢ	दललत डलहललल लंखलकलओडें आतुडकथल	डुरल. अकडकुडलर कलंडळे	ॣ॥
१ॣ	कलवुड डें कलतुरलत दललत नलरी	डल. शलहीन डटेल	ॡ२
१॥	डुरेडकंदकी कलहलनलओडें...	डुरल.नलरुडल डलने	ॡ॥
१ॡ	कुुसलतुड डैसंतुरी कृत दुुहरल अडलषलड	डुरल.डल. सरुक डलटील	॥१
१ॢ	डुुहनुदलस नैडलषरलड क वलरलंगणल...	डुरल. क.ँ.डलटील	॥॥
१ॣ	सुशीलल टलकडुुुरे कृत...	डुरल. डल. डुी.ँस. डललवंत	॥ॣ
१॥	दललत नलरी संघरुष की डलथल...	डुरल. डलनडुी शलरलडलंडकर	ॣ१

१९	मिथिलश्वर की कहानियां में...	प्रा. डॉ. मंजय चिदंग	१७७
२०	हिंदी नाटक में चित्रित दलित नारी...	प्रा. डॉ. मुचिना गायकवाड	१८०
२१	गंटी की तलाश कहानी में....	प्रा. मंध्या कदम	१८६
२२	हिंदी दलित कहानियों में नारी चित्रण	प्रा. डॉ. मिनाक्षी कुरणे	१८९
२३	माझी मी आत्मकथनामधील...	प्रा. डॉ. एन.व्ही. शिंदे	१९०
२४	दलित आत्मकथनातील स्त्री जाणिव	प्रा. मुहम्मद निर्मळ	१९५
२५	मराठी दलित कवयित्रीचे दलित स्त्री मुक्ती विचार	प्रा. अनंत कस्तुरे	१९००
२६	विमुक्त भटक्यांच्या आत्म कथनातील स्त्री चित्रण	प्रा. डॉ. अशोक शिंदे	१९०४
२७	पुरुषी आकलनाच्या कक्षेतील स्त्री संवेदना	प्रा. डॉ. बाळासाहेब लबडे	१९१४
२८	माझ्या जल्माची चित्तरकथा...	प्रा. संतोष सणस	१९२२
२९	दलित लेखिकांच्या आत्म कथनांतील...	प्रा. डॉ. कांचन नलावडे	१९२६
३०	मराठी दलित स्त्रियांची आत्मकथने	प्रा. डॉ. तानाजी पाटील	१९३०
३१	हिंदी भाषा का दलित साहित्य	प्रा. एम.एस. मुजावर	१९३५
३२	हिंदी साहित्य के महिला उपन्यासकारों...	प्रा. शीतल जाधव	१९३९
३३	दलित साहित्य में नारी स्वर	डॉ. शुभदा मोघे	१९४३
३४	ढोलन कुंजकली उपन्यास में...	डॉ. गजानन चव्हाण	१९४६
३५	नव्वदोत्तरी दलित भारतीय...	प्रा. डॉ. प्रभाकर पवार	१९४९
३६	डॉ. सुशीला टाकाभैरे की मिलिया..	प्रा. सुनंदा मोहिते	१९५५
३७	आत्मचरित्रातून चित्रित होणारी दलित नारी	प्रा. डॉ. नितीश सावंत	१९५८

आत्मचरित्रातून चित्रित होणारी दलित 'स्त्री'

प्रा.डॉ. नितीश सावंत, जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

प्रास्ताविक : भारतीय समाज रचनेत चातुर्वर्ण्य जाती व्यवस्था आहे. उच्च जाती, शूद्र जातीत जन्माला आलेल्या व्यक्तींना अत्यंत हीन दर्जाची वागणूक देत गेल्या. त्याचा परिणाम भारतीय समाज व्यवस्थेत उच्च जातीकडून हजारो वर्षांपासून एक वर्ग शोषला गेला. त्याच वर्गाला 'दलित वर्ग' असे समजले जाऊ लागले. हा दलित वर्ग हजारो वर्षे अन्याय, अत्याचार, गरीबी, पिळवणूक भोगत राहिला. या समाजाला पशुपेक्षाही वाईट वागणूक मिळत होती. अशा उपेक्षित समाजातील एक तरुण तल्लख बुध्दीच्या, ज्ञानाच्या अभ्यासाच्या जोगवर वॅरिन्टर झाला.

डॉ. बाबामाहेब आवेंडकर हे त्यांचे नांव. या बाबामाहेबांच्या प्रेरणेमुळे दलित वर्गातील स्त्रियांदेखील शिकू लागल्या. डॉ. बाबामाहेबांनी दलित समाजाला 'शिका, संघटित व्हा, संघर्ष करा' हा मुलमंत्र दिला. या मुलमंत्राच्या आधारे दलित समाजातील स्त्री-पुरुष शिकले. त्यांनी आ-

पला जीवन-मरणाचा पट आपल्या आत्मचरित्रातून मांडण्याचा प्रयत्न केला. स्त्री लेखिकेच्या बाबतीत प्रा. कुमुद पावडे यांचे 'अंतःस्फोट' हे आत्मचरित्र सुवातीला दिसते. त्यानंतर काही स्त्रियांनी आत्मचरित्रे लिहीली आहेत, ती पुढीलप्रमाणे,

मिटलेली कवाडे - मुक्ता सर्वगौड
माह्या जन्माची चिंत्नकथा -
शांताबाई कांबळे

जिणं आमचं - बेबी कांबळे
मरणकळा - जनाबाई गिन्हे
दगडाची चुल - विमल भागवत
या सर्व आत्मचरित्रातून
महाराष्ट्रातील समाजाचे संस्कृतीचे
दर्शन घडते.

मनुवादी समाजाने धर्माच्या संस्कृतीच्या नावाखाली या दलित समाजाला हजारो वर्षे गुलामगिरीचे जीवन जगायला लावले. भारतीय संस्कृतीमध्ये स्त्रीला नेहमी दुय्यम स्थान दिले गेले. त्यातल्या त्यात 'स्त्री' म्हणून आणि दलित स्त्री म्हणून या समाजातील स्त्रियांची दुःखे फार

मोठी आहेत. दलित समाजाला पूर्वी कशा प्रकारची वागणूक मिळायची याचं वर्णन शांताबाई कांबळे यांच्या 'माझ्या जन्माची चित्तरकथा' या आत्मचरित्रांतून दिसते. त्या म्हणतात, "त्यांनी आमाला बाहेर बसवलं ते आमाला शिवून घेत नमतं, आये मास्तर पण मानुस हाय, आपुनबी मानुसच हाय मग मास्तर कमा आपल्याला शिवून घेत नाय? ही गोष्ट माझ्या मनाला लागून राहिल होती."१ दलितांच्या स्पर्शाचा विटाळ मानला जायचा. शाळा आणि सार्वजनिक ठिकाणी देखील ही गोष्ट काटेकोरपणे पाळली जाई. या संदर्भात 'जीणं आमूच' बेबी कांबळे यांच्या आत्मचरित्रांतील प्रसंग पाहण्यासारखा आहे. त्या म्हणतात, 'सवर्णांच्या घरी लाकडाची मोळी नेऊन टाकल्यावर सवर्ण स्त्रिया या दलित स्त्रियांना म्हणत, "एका महारणींनो, लाकडं नीट तपासां बरं का? एखादा चुकून माकून त्याला दोरा विंग चिकटून येईल आणि आमचा सगळाचं घोटाला हाईल, तुम्हाला काय त्याच पण विटाळलेलं घर आम्हाला सारवांन लागेल, चिंध्याविंध्या सहीत सगळं धुवावं लागेल देव विटाळतीच ना म्हणून म्हणतेय" यावरून विटाळ चांडाळाच्या गोष्टी किती तीव्र होत्या

हे लक्षात येते.

पोटाच्या भुकेपूढे माणूस धर्म, रीती, स्वच्छता, कर्मकांड, पाप-पुण्य, चांगले वाईट कशाचाच विचार करित नाही. या संदर्भात जनाबाई गिन्हे म्हणतात, "पाडव्याला गोंडधोंड मागून आणलं. पण कुत्र्याने हल्ला करून सगळं मातीत सांडून टाकलं. खाण्यापायी आम्हाला जीव कुत्र्याच्या जिण्या वाणी होता."३ 'मरणकळा' या आत्मचरित्रात जनाबाई म्हणतात, "पोटात सकाळपामून कणभर अन्न नव्हतं. जाता दिस कल्ला चार वाजायला आले हुते, जेवण्याच्या उमट्या पत्रावळ्या उकिरड्यावर टाकल्या, तशा आम्ही धावलो. आमच्याबगेबर कुत्रंबी धावले. आम्ही एकीकडे वढीत हुतो आणि कुत्रे एकीकडे वढीत हुते." कुत्र्यांपेक्षा देखील भयंकर जीणं जगून मरणकळा सोसल्याचं त्या सांगतात. जनाबाई आपणं शाळेत कशा जात होत्या ते लिहितात, "माझ्या डोक्याचं डालगं झाल्यालं, आंगला कापडं न्हायं अंगावर मळाचं थर आल्यालं, त्यावर खाजून नखं वाढल्याली"४४ उपासमारी बगेबर दारिद्र्याचे चित्रण देखील वरील प्रसंगावरून दिसते.

'जीणं आमूच' मध्ये बेबी कांबळे यांनी महार समाजातील आपाढ महिन्याचं वर्णन सविस्तर रंगविले

आहे. गेड्याचा बळी देणे, पोतगजाचा विधी केला जाई, आपला मुलगा पो-तराज होणं हे भूषणच समजलं जाई. त्या म्हणतात, “मग बापानं पोरा-ला नाचायचं कसं ते शिकवायचं. मग मुलाचं कौतुक व्हायचं, मुलगा सगळ्यांचा आनंद घेऊनच भीक मागाय निघायचा. हाच त्याचा आनंद आणि हीच त्याच्या आयुष्यात येण-ारी हिरवळ”^५ हिंदू समाजातील चालीरिती दलित कसे जोपासत असत हे वरील प्रसंगातून दिसते. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्याबद्दलची कृतज्ञता स्त्री आत्मचरित्रातून प्रकट झाली. त्यांनी दलितांना माणूस म्हणून जगायला शिकवलं. बाबासाहेबांनी खरे जीवन दाखविले. त्यांच्याविषयी शांताबाई म्हणतात. “बाबासाहेब सांगत, अस्पृश्यांनो, जागे व्हा, घाण कामे करू नका, मुला-मुलींना शाळेत पाठवा. कोणी अडाणी राहू नका.”^६ बाबासाहेबांच्या या विच-रसरणीने दलित समाज जागृत झाला. त्यांनी धर्मांतर केलं. बौध्द धर्माची दीक्षा घेतली. आज दलित समाज शिकत आहे आणि शिक्षणाने प्रगती होत आहे.

समारोप -

जीवन जगताना आपल्याला कोणते अनुभव आले, समाजात, कुटुंबात,

नात्या-गोत्यात किंवा ज्या क्षेत्रात आपण काम करतो त्या क्षेत्रात जे वे-गळेपण स्त्रियांच्या वाट्याला आले त्यांचा विचार ‘स्त्री’ आत्मचरित्रातून दिसून येतो. दलित स्त्री आत्मचरित्रांचा अभ्यास करताना पुढील निष्कर्ष जाणवले.

निष्कर्ष -

१ या स्त्रिया हिंदू समाजातील रिती-रिवाजाविरुध्द शिकल्या.

२ शिक्षणासाठी खूप हाल अपेष्टा त्यांना सहन कराव्या लागल्या.

३ नोकरी लागूनही काही स्त्रियांच्या आयुष्याची परवड थांबली नाही.

४ या स्त्रिया अत्यंत सोशिक आहेत. परिस्थितीतून त्यांनी मार्ग काढला.

अशा स्त्रियांचे सोशिकेचे व आत्मभानाचे कौतुक करावे तेवढे थोडेच.

संदर्भ -

१. कांबळे शांताबाई - माझ्या जन्माची चित्तरकथा - पूर्वी प्रकाशन, १९८६, पृ. ६

२. कांबळे शांताबाई - माझ्या जन्माची चित्तरकथा - पूर्वी प्रकाशन, १९८६, पृ. ३१

**Rayat Shikshan Sanstha's
Chandrabai-Shantappa Shendure College,**

Hupari, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416 203 M. S., India

Re-accredited by NAAC with 'B' Grade, CGPA : 2.66

Two - Day International Conference

On

**Business Management, Information System, Social Sciences &
Language & Literature: A Need for 2020**

Organized by

Department of Commerce,

Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari

in Collaboration with

**Shivaji University Commerce and Management Teacher's Association,
Kolhapur and BVDU's Institute of Management and Entrepreneurship**

Development, Pune

Ph.No.: 0230-2450355

Website : www.csscollegehpr.com

31.	जागतिकीकरणाचा मराठी साहित्यावर होणारा परिणाम	प्रा.बाळासो आ. सुतार	79
32.	जागतिकीकरणाचा मराठी कवितेवर झालेला परिणाम ("नंतर आलेले लोक" या कवितासंग्रहाच्या आधारे)	प्रा.डॉ.बाबासाहेब पिरगोंडा नाईक	81
33.	जागतिकीकरण आणि 'तळ ढवळताना' या लहू कानडे यांच्या काव्य संग्रहातील जागतिकीरणाचे प्रतिबिंब	प्रा. विजयकुमार शा. रेदाळकर	84
34.	'पूर्णवेळ गृहिणी आणि सबलीकरण'	प्रा.डॉ.प्रीती म. पाटील	87
35.	मराठी काव्यात : जागतिकीकरणात संगणक विरुद्ध माणूस संबंध	डॉ.श्रीमती सिंधू जयवंत आर्बळे	90
36.	जागतिकीकरण आणि स्त्रीवादापुढील आव्हाने	प्रा.देवानंद सोनटक्के	94
37.	जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मराठी साहित्याचे भवितव्य	सावंत नितीश पाडूरंग	97
38.	जागतिकीकरण आणि मराठी कविता	डॉ. विनोद रामा कांबळे	99
39.	A NEW IDENTITY OF A WOMAN IN TEHMINDURRANI'S MY FEUDAL LORD	Ujwala M. Gosavi	102
40.	AN EVOLUTIONARY NATURE OF BUSINESS COMMUNICATION	Dr. S. A. TAMBADE	105
41.	FEMININE SENSIBILITY IN KIRAN DESAI'S THE INHERITANCE OF LOSS AND JHUMPA LAHIRI'S THE LOWLAND	Patil Raygonda Pungonda	109
42.	DILEMMA OF PARSEE COMMUNITY IN ROHINTON MISTRY'S SUCH A LONG JOURNEY	Dr. Sanjay Madhavrao Sathe	111
43.	GLOBALIZATION LITERATURE AND LANGUAGES	Dr. Ashalata. S. Terdal,	113
44.	THE USE OF ENGLISH IN THE GLOBAL CONTEXT:	Miss.Netra S. Terdal, Karande Shahaji Rajaram	115
45.	GENDER DISCRIMINATION : EMERGING ISSUE IN GLOBALIZATION IN VIJAY TENDULKAR'S SAKHARAM BINDER	Mr. Pandurang Ananda Kirdat	118
46.	THE ROLE OF LANGUAGE AND LITERATURE IN GLOBALIZATION	Dr. Namdev D. Patil	122
47.	ECOCRITICISM IN GLOBALIZATION	Dr. Namadev P. Khavare	126
48.	"IMPACT OF GLOBALIZATION ON LANGUAGE."	Smt. Tejashri S. Patil, Vilas P. Chaugale	130
49.	THEME OF SUFFERING IN ANITA DESAI'S IN CUSTODY	Dr. Babasaheb Nanasaheb Ravan,	132
50.	THE INFLUENCE OF GLOBALIZATION ON CHETAN BHAGAT'S 2 STATES	Dr. N.K. Shinde	135
51.	ANNA BHAI SATHE'S THE GOLD IN GRAVEYARD : A READING	Vishal Shrimant Kamble	138
52.	CHILD LABOUR PROBLEM IN INDIA	Prof. Shivkumar H. Shinde	140
53.	EFFECTS OF TEMPORAL PERCEPTIONS ON EMPLOYEES WORK-LIFE CONFLICT	Ms. Niloufar Vafaei Soleiman Darabi	142
54.	RECENT TRENDS IN SILVER JEWELLERY MAKING AT HUPARI	Prof. Sujata Suresh Awati	144
55.	"महाराष्ट्राच्या राजकारणातील डाव्या पक्षांची गती आणि स्थिती"	प्रा. डॉ. भास्करराव कदम	148
56.	बालकामगारांच्या कारणांचा समाजशास्त्रीय अभ्यास	कन्नाडे एम. के	151
57.	BIODIVERSITY IN INDIA	Dr. Mrs. Shailaja Ramesh Patil, Mrs. Snehal Prabhune	155

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत मराठी साहित्याचे भवितव्य

प्रा. डॉ. सावंत नितीश पांडुरंग जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर.

मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती याचा इतिहास सर्वांनाच परिचित आहे. परंतू आज मात्र जागतिकीकरणाच्या युगातही आपल्याला अभिमान वाटावा अशी महान कामगिरी विविध क्षेत्रातील मान्यवरांनी करताना मराठी भाषा, साहित्य कला, क्रीडा, प्राचिन शिल्प, संगीत, नृत्यामध्ये आपल्या संस्कृतीची शान उंचावली आहे. राष्ट्रीय आंतरराष्ट्रीय पातळीवर मराठीतच अनेकविध कार्यक्रम होत असतात. त्यायोगे मराठी भाषा, मराठी संस्कृती ही देश विदेशात पोहचलेली आहे. जागतिकीकरणामुळे जग अगदी जवळ येऊन ठेपलेले आहे. जगाच्या पाटीवर कोठेही जा, तेथे मराठी माणूस निश्चित सापडतो. जगभर विखुरलेल्या मराठी माणसाला 'इंटरनेट' च्या माध्यमातून एकमेकांना शोधता येते ओळखता येथे संपर्क साधता येतो. त्याची नाळ मात्र मातृभाषा मराठी व मातृभूमी महाराष्ट्राशी जोडून राहिली आहे.

साहित्य आणि समाज यांचा जवळचा संबंध असतो. वेगवेगळ्या कालखंडात लिहीणारे लेखक त्या त्या काळाची अपत्ये असतात. मनुष्य जीवनाला प्रेरणा देणारी 'साहित्य' ही एक जबरदस्त शक्ती आहे. मानवी जीवनाचे प्रतिबिंब साहित्यात उमटलेले असते. म्हणूनच साहित्य म्हणजे समाजजीवनाचा आरसा आहे असे म्हटले जाते. या संदर्भात कालेलकर द. बा. हे आपल्या 'साहित्याची कामगिरी' या पुस्तकात म्हणतात की, "धीरोदात्त किंवा उत्कट जीवनावाचून भावोत्कट" साहित्य कदापि तयार होणार नाही. पराक्रम मग तो स्वतःचा असो किंवा दुस-याचा असो, आंतरिक जीवनातील असो, किंवा बाह्य घटनेतील असो, व्यक्तिगत असो किंवा समाजगत असो. पराक्रम हाच साहित्याला खरी प्रेरणा देणारा आहे."¹

महाराष्ट्राचे वैभव संपन्न संचित म्हणून लोककलांचा संदर्भ देताना महाराष्ट्राचा रांगडेपणा, 'लेझीम' आणि 'दांडपट्टा' गांवे कौशल्यपूर्ण प्रात्यक्षिक अजूनही विविध समारंभात, मिरवणूकीत पाहायला मिळते. त्याशिवाय मल्लखांब आणि 'दहिहंडी' चे चित्तथरारक प्रयोगही परदेशात करण्यात येतात. लेझीममध्ये असणारी हालगी, कैताल, घुमके, ढोल लयबद्ध वाजविण्यात येतात. लेझीमला 'वीरनृत्य' असेही म्हणतात. या शिवाय कुस्ती खो-खो व कबड्डी दांडपट्टा हे खास महाराष्ट्राचे खेळ समजले जायचे. जागतिकी करणाच्या या रेट्यात हे सर्व खेळ कालबाह्य झाले आहेत. त्याची जागा आता क्रिकेट, टेनिस, बूध्दीबळ या सारख्या पारश्चात्य खेळांनी घेतली आहे. या संदर्भात जेष्ठ समीक्षक गो.म. कुलकर्णी यांचे मत या ठिकाणी लक्षात घ्यावेसे वाटते ते म्हणतात की, "प्रत्येक संस्कृती आणि प्रत्येक युग हे आपल्या कल्पनेप्रमाणे जाणीवेप्रमाणे कलाकृती निर्माण करीत असते. त्या संस्कृतीची जी एक धारणा असते त्या धारणेचा परिणाम कलानिर्मितीवर होत असतो"² आदिमानवाची कला आणि औद्योगिक संस्कृतीत निर्माण होणारी कला यामध्ये फरक हा असणारच. म्हणून त्याला एकच एक डंडक निरंकुशपणे आपण लावू शकत नाही.

जागतिकीकरणाच्या लाटेने खेड्याचा चेहरा मोहराच बदलला आहे. मराठी संस्कृतीच्या जुन्या पाऊलखुणा पुसून जाताना सारवलेल्या जमिनी, आंब्या फणसांची झाडे, तुळशी वृंदावन हे कालबाह्य झाले. गावामध्ये भाऊबंदांना एकत्रित बोलावून घरात मांडव घालून, दळणाचे जाते पुजून धुमधडाक्यात होणारी लग्ने, लहान मुलांचे बारशे, पाचवी पूजने हे कार्यक्रम संपून त्याची जागा आता मंगलकार्यालयाने घेवून हे सण कृत्रीमपणे साजरे होत असलेले दिसतात.

हादगा, फुगडी, भोंडला कीर्तन प्रचवन, दशावतारी भारुड, तमाशा यांनाही काळाच्या ओघात मागे रहावे लागले. सण समारंभासाठी एकत्रीत जमने नाही. मर्तीकाच्या घरी जाऊन त्याचा सुख दुःखात सामील होणे नाही. हाय हॅलो चा जमाना आला. पलॅट संस्कृतीने आपण गुलाम बनलो. मोबाईल, इंटरनेट, एस.एम.एस. व्हॉट्स अप याने मानसाचे जीवन पुरते गुंतवून टाकले आहे. तरुणाई पुरती कॉम्प्युटरच्या विश्वात मोबाईलच्या जमान्यात गुंतली. गावाकडच्या तालमी ओस पडल्या. तमाशे गेले त्याची जागा बार बालांनी घेतली. थोडक्यात जागतिकीकरणाच्या रेट्यात नाती - गोती संपली. सर्वांना शहराची प्रचंड ओढ लागली. खेडी ओस पडू लागली. 'खरा भारत खेड्यात आहे. खेड्याकडे चला हा म. गांधी यांचा विचार मागे पडला.' गावकी, गावगाडा, गावठाण असे गावांशी निगडीत शब्द विस्मरणात गेले. या संदर्भात मोहन पाटील यांच्या विधानाचा विचार करता येईल. ते म्हणतात, "एखाद्या साहित्यकृतीमध्ये प्राधान्याने गावातले असे काही निर्माण झाले असेल, तर त्या साहित्यकृतीचा ग्रामिण साहित्य ही संज्ञा देता येईल."³

भारतांमध्ये जागतिकीकरणाची चर्चा 1980 नंतर सुरु झाली आणि 1990 नंतर तिला मूर्त स्वरूप प्राप्त झाले. यामुळे माणसाचे मुलभूत जगण्यावर खूप मोठा परिणाम झाल्याचे दिसून येते. माणूस आज निसर्गाच्या सानिध्यात जाण्याऐवजी आपल्या संगणकावर निरभर पाहून समाधानी होताना दिसतो. या तंत्रज्ञानाने माणसाच्या जगण्यावर आक्रमण केले आहे आणि हे तंत्रज्ञान आपल्या गतीने जगावयास शिकविते असा आभास इथे निर्माण केला जात आहे.

जागतिकीकरणात दूधाच्या पिशवीपेक्षा पाण्याची बाटली महाग झालेली आहे. पाणी म्हणजे ही नुसती पुस्तकी म्हण होते की अशी भिती वाटत असतानाच इथल्या नैसर्गिक वस्तूंना डावलून कृत्रिम वस्तू आकर्षक बनविल्या जात आहेत. जुन्या काळी चांगले तिन बाटलीमध्ये कित्येक दिवस ठेऊन असायचे, काही मुरतही घातलेले असायचे. पण आता या बाटलीबद्दल मंगेश नारायण काळे म्हणतात, "खरंतर मी कोणी बाटलीतला जिन नव्हे मी जिन्नस नव्हे." (पृ.50)

आता बाटलीमध्ये इतर जनुकासारखा आणि विविध जिन्नस (पदार्थ) सारखाही नाही. या कृत्रिम बाटल्यातील पाणीही दूषित पण तेच शुध्द आहे असा मोठा गैरसमज इथे पसरवायला सुरु आहे. इथल्या नदी, नाल्यामध्ये दूषित पाणी मिसळून बाटलीतल्या पाण्यात महत्त्व देण्याचा प्रयत्न इथे सुरु आहे अशी जाणीव कवी करून देतो.

उत्तम कांबळे यांनी संपादित केलेल्या या काव्यसंग्रहात महाराष्ट्रातील निवडक सत्तावीस कवींच्या जागतिकीकरणाच्या कविता समावेश केला आहे. हे कवी महाराष्ट्रातील विविध भागातील आहेत. त्यामुळे त्यांच्या परिसरात जागतिकीकरण कसे पसरले आहे याचे वर्णन करतातच पण सा-या जगभरात याची प्रतिबिंबे कशी पडत चाललेली आहेत तेही वर्णन करतात.

आपल्या गावात हे जागतिकीकरण कसे पोहचले आहे याचे वर्णन अजीम नवाज राही असे करतो,

"वासताच एमआयडीसीचा जबडा
घास शेतीवाडीचा घेण्यासाठी
सरसावताहेत आधुनिकतेचे बाहू
रोखाने माझ्या गावच्या" (पृ.56)

सा-या गावाचे माळरान करून तिथे पंचतारांकित एमआयडीसी बांधायची आणि इथल्याच लोकांना रोजगार देऊन आम्हीच तुम्हा तारणहार कसे आहोत हे सांगण्याचे नवे हुकूमशाही तत्वज्ञान इथे पुन्हा रुजविण्याचे प्रयत्न या जागतिकीकरणात सुरु आहेत.

आज संपूर्ण विश्वामध्ये वेगवेगळ्या साधनांवर जाणिवपूर्वक आक्रमण केले जात आहे. यामध्ये इथल्या पारंपरिक जिन्हाळ्याच्या गोंद बंद करून फास्ट जमान्यात लोकांना कसं रहायचं, काय खायचं याचं प्रशिक्षण दिलं जात आहे. या असल्या खाण्याने मातेच्या गर्भातून काढ बाळ जन्माला येईल हे सांगताना गौरी भोगले म्हणतात,

"कसली कसली टेक्निकस
आणि बेबसाईटचा कमाल
जणू काही शिकून येतात
आईच्याच पोटातून" (पृ.73)

जागतिकीकरणात विविध टेक्निकसद्वारे बाळ जन्माला येत आहे. या टेक्निकसमुळे ते आईच्याच गर्भात हे सर्व कसे शिकते आश्चर्य आपल्याला वाटल्यावाचून राहात नाही. जगभरात विविध लढाईत आपली चटणी, भाकरी आणि कांदा यांना पराभूत करून पिड्या, बॉय यांना खाण्यात हल्लीची पिढी महत्त्व देत आहे असे खाणे गर्भवती मातेला किती घातक आहे. असल्या खाण्यामुळे बाळ किती सशक्त होऊ शकेल असा प्रश्नही कवीला पडतो.

जागतिकीकरणात आज पुरोगामी महाराष्ट्रात चळवळी थंड पडल्या आहेत. कारण या काळात शत्रू व्हायरसप्रमाणे बदलताना दिसत या चळवळी थंडावून आपली संवेदनाही संपवायला लागलेले हे जागतिकीकरण आहे असे अहमदनगरचा कवी राजेंद्र गणारेकर म्हणतो,

"जा ना विसरून चळवळ बिळवळ
काय पडलयं त्येच्यात
त्यापेक्षा दुकान टाक
ब्रोमार्क चिकनच
आहेस कुठं येड्या" (पृ.65)

या जागतिकीकरणात चळवळ ही बिनकामाची असते. त्यापेक्षा पोटापाण्यासाठी चिकनचं दुकान टाकण्याचा सल्ला कवीला द्यावा लागतो. चळवळीत विशिष्ट भूमिका घेऊन कार्यकर्ते काम करत असतात. पण या चळवळींना नामशेष करून इथल्या व्यवस्थेत आपले भांडवली घट्ट रोवावे हे जागतिकीकरण सांगते. त्यामुळे भरकटलेल्या दिशेने इथले कार्यकर्ते चळवळीपासून दूर चालले आहेत.

जागतिकीकरणाने आज जगभर उत्तम प्रतिचे तंत्रज्ञान आणले आहे इथल्या भूमीत राबणारा शेतकरी आता "जय जवान, जय किसान" याच्या साथीला "जय विज्ञान, जय जागतिकीकरण" कसे म्हणेल यासाठी संगणकाद्वारे त्याला शेती कशी करावी? पीक कसे घ्यावे? शेतीला पाणी कसे पाजावे? असे प्रश्न आणि त्याची उत्तरे दिली जात आहेत. पण त्याच्या पोटाकडे दुर्लक्ष केले जाते. म्हणून उस्मानाबादचा कवी बालाजी मदन इंगळे म्हणतो,

"कॉम्प्युटरचं बटण दाबताच
लख्ख उजळून निघावं सारं जग
समोर दिसू लागतं
बापाचं उघडं - नागडं जग
माऊस क्लिक करताच."

(पृ.67)

आपल्या देशात शेतक-याला आणि शेतमजूराला त्याच्या कामाप्रमाणे दाम दिले जात नाही. त्यामुळे बांधावर पाय ठेवताच भविष्याचं उघडं - नागडं चित्र बापाला घ्या बांधावरच पहायला मिळतं. ह्या जीवघेण्या स्पर्धेत दलालांकडून दर खाली-वर केले जातात आणि मार्केटपर्यंतचा गाडीखर्चही निघून नये अशी भिका-यासारखी त्याची अवस्था केली जाते. त्यामुळे आत्महत्येशिवाय त्यांच्याजवळ पर्याय नसतो. हे भयानक वास्तव या जागतिकीकरणात इथला शेतकरी भोगत आहे.

या संग्रहात सामाजिक, धार्मिक, राजकीय, आर्थिक चित्रणाबरोबरच शैक्षणिक प्रश्नाचाही उहापोह कवींनी मांडला आहे. आज खूप शिकण्याची इच्छा आहे पण बेकारीला सामोरं जावं लागत नाही शिकलं तर अडाणीपणाचा शिक्का बसतो. शिकल्यानंतर डोनेशनसाठी पैसे द्यावे लागतात. शिकून नोक-या नाहीत. त्यामुळे शिक्षणाबद्दल असलेली अनास्था दिसून येते. समाजाचं काही तरी भलं करण्यासाठी निघालेली ही पिढी आज क्षणिक सुखासाठी भरकटत चाललेली आपणास दिसून येते. अशा मन सुन्न करणा-या कविताही या संग्रहात पहावयास मिळतात.

समारोप

1990 नंतरच्या मराठी साहित्यामध्ये जागतिकीकरणाचे प्रतिबिंब स्पष्टपणे चित्रित झाल्याचे दिसून येते. कवितेमध्ये ते धारदारपणे आले आहे. जागतिकीकरणामध्ये श्रमिकांच्यात स्पर्धा लावून जिंकणे हा एकमेव उद्देश ठेवल्याने जिंकण्याच्या नादात माणूस स्वतःच हरवून बसलेला आहे. स्वतःचा चेहरा त्याला या अगणित चेह-यात शोधता येत नाही. अशी भयावह स्थिती होऊन बसली आहे. याचे चित्रण नव्वदोत्तर कवितेत दिसते.

आज मराठी साहित्यासमोर जागतिकीकरणामुळे अनेक प्रकारची आव्हाने उभी केली आहेत त्याचे परिणाम या दशकापासून आपण पहात आहोत. सध्या देशभर असहिष्णुतेचे वातावरण, पुरस्कार वापसी, धर्मांधता यांचे जोरदार वातावरण सुरु आहे. त्यामुळे माणुसकीसाठी इथला माणूस धडपडत आहे. या माणुसकीसाठीच्या सर्व गोष्टी साकार होतीलच असे नाही पण जागतिकीकरणात त्या पायवाटेवर जायला काय हरकत आहे.

निष्कर्ष

- 1) उत्तम कांबळे यांच्या 'जागतिकीकरणात मराठी कविता' हा अलिकडच्या काळातील जागतिकीकरणाबद्दलच्या निवडक कवितांचा संग्रह आहे.
- 2) या कविता संग्रहातील एकूणच सर्व कवींच्या कवितेतून जागतिकीकरणाचे भयावह करणारे चित्रण आले आहे.
- 3) जागतिकीकरणामुळे मनापासून वस्तूपर्यंत, तत्वज्ञानापासून राजकारणापर्यंत सारे काही बदल झाल्याची मांडणी कवींनी केली आहे.
- 4) जागतिकीकरणाचा पहिला परिणाम महाराष्ट्रात मुंबईत झाला. त्यामुळे तिथल्या कापड गिरण्या बंद पडल्या आणि अडीच लाख कामगार बेकार झाल्याची नोंदही उत्तम कांबळे यांनी केली आहे.
- 5) जागतिकीकरणामुळे माणसाच्या आयुष्यात प्रारंभ, मध्य व अंत भांडवल आणि स्पर्धाच असते असे विंबविण्यात आले आहे.

संदर्भ सूची

- 1) डेब्रॉय विवेक : द इंडियन इकॉनॉमी 2020
(राजीव गांधी मेमोरियल लेक्चर, हैद्राबाद,
20 ऑगस्ट 1999)
- 2) कांबळे उत्तम . जागतिकीकरणात मराठी कविता
परचुरे प्रकाशन, पुणे - (2009)
प्रस्तावना पृ.6
- 3) गायकवाड शरद, शिंदे सुनिल : जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य
स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे (2009)

॥ प्रज्वलितो ज्ञानमय प्रदीपः ॥

Shri. Shahu Shikshan Prasarak Seva Mandal's

SHRI. VIJAYSINHA YADAV ARTS & SCIENCE COLLEGE, PETH VADGAON

Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur - 416 112. Ph. (0230) 2471599

Affiliated to Shivaji University, Kolhapur

श्री शिवाजी विद्यापीठ

**UGC SPONSORED
NATIONAL CONFERENCE
ON**

RESOURCE MANAGEMENT AND SUSTAINABLE DEVELOPMENT IN INDIA

18th and 19th December, 2015

Organized By

DEPARTMENT OF GEOGRAPHY

In Association with

MAHARASHTRA BHUGOLSHASTRA SAMITHI, PUNE

68	महाराष्ट्रातील अन्नधान्य पिकांचे क्षेत्र व उत्पादन एक भौगोलिक विश्लेषण	प्रा. डॉ. एन.जी. माळी प्रा. विराजदार एस.जी.	266
69	ECONOMIC VALUATION OF BIO-DIVERSITY IN DEVELOPING COUNTRIES	Prof. Rani Tyagi	269
70	APPLICATION OF REMOTE SENSING AND GIS IN DEMOGRAPHIC AND SOCIO-ECONOMIC ANALYSIS OF SATARA CITY	Dr.R.R.Gharge	272
71	नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि शाश्वत विकास	प्रा. डॉ. वाघमारे एन. के. प्रा. शिरमाळे एम. बी.	276
72	आसना खोऱ्यातील ग्रामीण वसाहतीचे प्रकार	प्रा. डॉ. बी. एन. पस्तापूर बालाजी आव्हाड	279
73	ग्रामीण जीवनावर विकसित शहरीकरणाचा झालेल्या परिणामांचा भौगोलिक अभ्यास	प्रा. पोपटराव रा. माळी	282
74	HUMAN RESOURCE MANAGEMENT IN PRIMARY HEALTH CENTRES: A CASE STUDY OF KOLHAPUR DISTRICT	Dr. B. N. Gophane Mr. Sachin Hudale	285
75	"A GEOGRAPHICAL ANALYSIS OF DENSITY AND SEX RATIO IN PUNE DISTRICT MAHARASHTRA"	Dr. Amit E.Sonawane Prof. Pramila A. Sonawane	291
76	EDUCATION FOR SUSTAINABLE DEVELOPMENT	ANKUSH RAMCHANDRA BANSODE	293
77	गंगाखेड तालुक्यातील गंगाखेड मंडळाच्या केंद्रीयतेचे भौगोलिक विश्लेषण	प्रा.गोने पद्माकर बालाजी प्रा.डॉ.आर.एम. वाडिले	298
78	THE SOCIAL DIMENSIONS OF BIODIVERSITY AND ITS CONSERVATION IN THE WESTERN GHATS OF RATNAGIRI DISTRICT, MAHARASHTRA."	Patil P.Y Tari V.S.	301
79	DECADAL GROWTH OF POPULATION IN SOLAPUR DISTRICT (MAHARASHTRA)	Dr. Arun Patil Prof. More P.J.	306
80	A STUDY OF PROBLEMS TO FEMALE BEEDI WORKERS IN SOLAPUR CITY: A GEOGRAPHICAL STUDY	Mr. T. G. Ghatage, Dr. R. G. Jadhav, Dr. Pradip Ashok Saymote	309
81	CYBER CRIME IN SATARA DISTRICT: A GEOGRAPHICAL STUDY	V. Y Kamble, A.B Patil	314
82	POPULATION IN-MIGRATION AND CHANGING POPULATION DYNAMISM: AN ANALYSIS OF TWO DISTRICTS OF HARYANA	Harpreet Singh	317
83	FOREST RESOURCE MANAGEMENT FOR SOIL CONSERVATION IN PANCHGANAGA BASIN	Dr. M. N. Survase	325
84	WATER CONSERVATION BY TIPPY TAP METHOD: A CASE STUDY OF USHARAJE HIGHSCHOOL, KOLHAPUR. (M.S.)	Maske S. V. Maske V. S.	328
85	IMPACT OF IRRIGATION ON AGRICULTURE: A CASE STUDY OF BORGAON VILLAGE IN WALWA TALUKA	Uday N. Suryawanshi Dr. H.Y. Karande	331
86	WATER RESOURCE CONSERVATION AND ITS MANAGEMENT	Dr. D. S. Harwalkar	335

A STUDY OF PROBLEMS TO FEMALE BEEDI WORKERS IN SOLAPUR CITY: A GEOGRAPHICAL STUDY

*Mr. T. G. Ghatage

**Dr. R. G. Jadhav

***Dr. Pradip Ashok Saymote

Assistant Professor, Dept. of Geography, Jaysingpur College, Jaysingpur, Kolhapur.
Assistant Professor, Dept. of Geography, Willingdon College, Sangli.
Assistant Professor, Dept. of Geography, Shivaji university, Kolhapur.

Abstract

A beedi is product of tobacco flake which is wrapped in a Tendu leaf and tied with a string at one end. The Solapur city is famous for beedi industry. People who are engaged in Beedi work are facing many serious problems. The list of these problem is quite long and having several dimensions like health problem, poverty, unhygienic environment, housing facilities/services, etc. The past study shows that the number of beedi workers over the country is estimated to be more than 15 million, an overwhelming 95 per cent of them being females. Out of the 15 million beedi workers, more than 3 lakhs are in Maharashtra state and above 65,000 of them are staying at Solapur city. This study deals with the problems of female beedi workers who are associated with beedi industry. The study is totally associated with primary data. The problems of beedi workers are understood by making halt in their locality. The intensive field visits are made to collect required data. It is noticed that the female beedi workers in Solapur city are having own kind of problems which are not similar with the problems recorded at other parts. Based on the collected data, field observation, formal and informal interviews final results are drawn.

Keywords: Beedi, Female Beedi Workers, Problems, etc.

1 INTRODUCTION

A beedi is product of tobacco flake which is wrapped in a Tendu leaf and tied with a string at one end. The Solapur city is famous for beedi industry. People who are engaged in Beedi work are facing many serious problems. The list of these problem is quite long and having several dimensions like health problem, poverty, unhygienic environment, housing facilities/services, etc. India was the second largest tobacco producer in the nineteenth and early twentieth century's. Tobacco was used primarily for domestic consumption in different forms, including beedies, cheroots and hookahs. The main concentration of Beedi workers are engaged in tobacco industry. The Parliamentary Standing Committee on Subordinate Legislation (1990) says that 20 million labours and 6 million farmers are engaged in cultivation of tobacco. The past study shows that the number of beedi workers over the country is estimated to be more than 15 million, an overwhelming 95 per cent of them being females. Out of the 15 million beedi workers, more than 3 lakhs are in Maharashtra state and above 65,000 of them are staying at Solapur city. This study deals with the problems of female beedi workers who are associated with beedi industry.

2 AIM AND OBJECTIVES

The main aim of this study is to comprehend the problems of female worker engaged in beedi industries of Solapur city. The related objectives are:

1. To study the domestic problems of female beedi workers
2. To understand the work related problems of female beedi workers

3 STUDY AREA

The Solapur city is located in south-eastern part of Maharashtra and functioning as a head quarter of Solapur district. Solapur is located at 17.68 North Latitude and 75.92 East Longitude and it has an average elevation of 458 meters. Solapur is located on major road and rail routes between Mumbai and Hyderabad, with a branch line to the cities of Vijapur (Karnataka), and Gadag. It is classified as a Two Tier and B-2 class city by House Rent Allowance (HRA) classification made by government of India. It is 49th most populous city in India and 43rd largest urban agglomeration. As per 2011 census the population of Solapur city is 951118 of which male and female are 482194 and 468924 respectively. The total literates in Solapur city are 710180 of which 390335 and males while 319845 are females. Average illiteracy rate of Solapur city is 83.88 per cent of which male and female literacy was 91.31 and 76.30 percent respectively. The civic administration of the city is managed by the Solapur Municipal

Corporation which was established on the Maharashtra Day i.e. 1 May 1964. It falls under the category of dry (arid and semiarid) climate according to the Koppen Climate Classification (Wikipedia 2015).

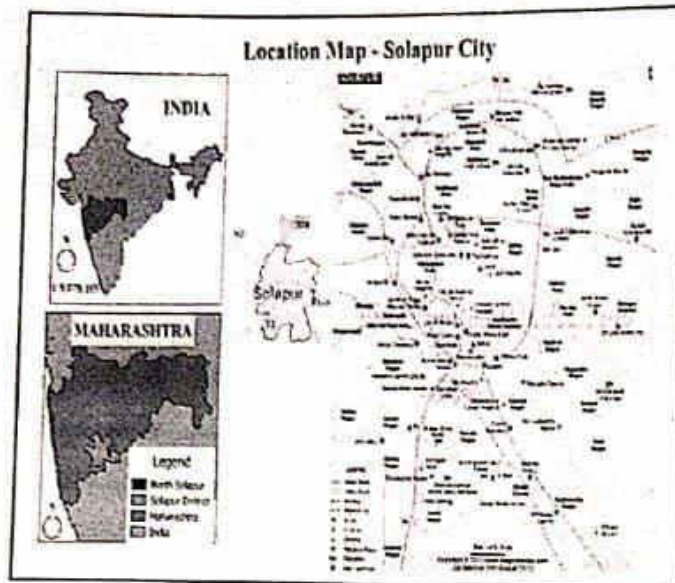

Fig.1

1.6 RESULTS AND DISCUSSION

The researcher is keen to understand the problems of female beedi workers in Solapur city. Generally manufacturing or production activity is associated with one or the other problems. The problem of beedi workers are categorized into two groups one is domestic and another is related to work. Beedi manufacturing is artisan oriented and generally this work is carried out by poor families. The families engaged in this work facing problems namely, domestic problems and beedi work related problems; these are systematically discussed in coming section.

1.7 DOMESTIC PROBLEMS

Domestic problems are related to the effects of beedi rolling on the worker as well as their family members. The general list of domestic problems is quite long which contains aspect like health problem, poverty, unhygienic environment, housing, amenities and services, and many more. The problems of beedi workers from different parts of the country are differ as compare with study area. Some of the main domestic problems noticed in Solapur city are highlighted below.

1.7.1 EDUCATION PROBLEMS

The education is considered as back bone of the overall development. The social and economic development is very much associated with educational development. The educational facilities are provided by government to all sectors of the society. There some private organization who are also providing the educational services to the society. The study areas located in district headquarter hence there are enough educational services in and around service area. The educational attainment is seems balanced i.e. 48.63% males are getting education where as the share of female is 51.47%. Most of the respondents replied that they don't have any problem regarding education. Its major reason is the housing society constructed in for beedi workers. This society is well planned as a result there is no evidence of slum hence awareness is increased among residents. But due to low income and poverty cycle people are not having good income source due to which peoples are literates but the proportion of high level education is very less. The literacy and high level education both are different and one must educate up to high level so that it will help them to sustain in society with better status. In this concern education is one of the problems among the female beedi workers as these workers are not having high education.

1.7.2 CARE OF FOOD

The food problem is noticed in slum areas but in case of study area care of proper food is the problem. Scarcity of food is not the problem with study area. All the surveyed 300 families (100 per cent) are getting enough food for sustain. The problem is with nutritional and healthy food habits. The 84% female works are eating after the male and children. Hence the expected attention is not paid to their food; most of the time they are eating the food left behind. In surveying families 92% works are not aware

about nutritional food habits and proper diet. Same time the respondents reported that they are taken this aspect seriously. Hence it is expected that the workers should take care of food and its nutritional values.

1.7.3 HEALTH PROBLEMS

The beedi work is associated with tobacco and tobacco is one the main cause for cancer. During survey it is noticed that 74.25% respondents reply that there is not harm in this work to them as well as for their families. Same time they replied that there is no harm to children growing around them. In fact the statistics shows that 80% present beedi workers are born and grown-up in this environment. Hence there are not at all problems in this work. Some workers told that this work is not harmful as generally considered; there are many activities which common peoples are doing these are more harmful than this. The common man is facing or taking more poisonous chemicals daily than the tobacco through air, food and daily activities.

The survey statistics are also supporting to the views of female beedi workers. There is no single record about the illness and death due to tobacco in the surveyed areas. The general sickness rate is also quite normal like other areas. Hence workers need not take any special protection or care during their work. Therefore the health of female beedi worker is aspect of in-depth research. The micro level observation and in-depth person to person analysis is needed to check the association of health with female beedi workers in the Solapur city. Hence health problem is not a problem for the workers as other areas.

Health Care Facilities

The study area is containing sufficient health facilities. The health facilities are provided by private level as well as from factory for which they are working. As per factories act casual workers are not eligible for health facilities and only regular workers are considered to health facilities. The female beedi works are working at their home and for health treatment they are approaching to nearby private hospital.

Table 1 : Distribution of Beedi Rollers on the Basis of Sources of Medical Consultation

Source of Medical Consultation	Respondents	Percent(%)
Hospital/Dispensaries run by NGO	38	12.67%
Government Hospital	89	29.67%
Private Hospital/Clinic/Doctors	69	23.00%
Medical Stores	57	19.00%
Traditional Healers	28	9.33%
Mobile Hospital	19	6.33%
Others	300	100.00%

Source: Based on Field Work

1.8 WORK RELATED PROBLEMS

There are some problems which are related with the work. These problems are different and having different dimension. The problems like raw-materials, interference by mediator, loss in weight of tobacco and produced beedi, working hours and paid money, etc. are major one. The work related problems faced by female beedi workers are discussed below.

1.8.1 RAW MATERIALS

The manufacturing of beedi is totally depends on raw material i.e. processes tobacco, tendu leaves and other material. This work cannot be proceeding without raw material. The conducted study shows that about 69% respondents replied that there is problem with raw material. They are getting raw material i.e. tobacco, tendu leaves and thread from the factories or suppliers. But same time 31% families have reported with problem in getting raw material in time. They told that raw material should make available in advance and many time they have to wait for tendu leaves rather than raw tobacco. Some respondents are reported the biasness during supply of raw material particularly during shortage period. But this problem is not regular in fact it is occurring occasionally.

1.8.2 WAGE OR PRICE OF WORK

The wage or price given for work is main problem for the beedi workers. The beedi workers wage is fixed depending on the amount of beedi they prepared. At present the wage rate is 114 Rupees per thousand beedies for regular workers. All respondents have opposed the current rate given by factories. The female beedi works are not paid by fixed wage rather it is depend on the beedi rolled by them. If one rolled less beedies then they get fewer wages. Considering the time spend in this work and paid wages there is huge disparity. Working of 6 to 8 hours of a day they are not getting the money like other common labour. Hence many female workers are shifting from this activity to other casual works or labour tasks carried in various sectors around cities. The females who are not willing to get out of their home and the women not having other option are working in this sector. It is noticed that the girls who are not married and old age women are more in this activity.

1.8.3 WELFARE FUND AND SCHEMES

There is no clear evidence about the stating time of beedi rolling industry in study area. But now days the Provident Fund scheme is made available for the beedi workers. In fact the money deduction is made during the work itself by the industries. This is very good practice carried out by the factory owners. The provident fund is helping the beedi owners by several ways as an economic support during the old age. It is noticed that many workers are withdrawing their money for marriage of their daughter or son. This money is also invested as property making and some time for health treatment. In short the provident fund is supporting activity carried out in the study area. The provident fund is the only scheme available for the present female beedi workers but it is not sufficient. There should be provision of other supporting schemes which will help beedi workers in real manner.

Table 2 : Distribution of Benefits from the Social Security and Welfare Schemes

Schemes	Number of Families
Health	
Maternity Benefits	145
Group Insurance	189
Housing	27
Educational	279
Recreational	56
None of These	56
	20

Source:Based on Field Work

5.12 CONCLUSION

The female beedi workers are looking to this business as supplementary or supportive in present time. This is income generation activities particularly for unmarried girls and old age women. In past few decades this activity was dominating and major one but now it is not that much powerful due to decreasing demand of beedi. Through this study an attempt is made to understand the problems to female beedi workers of Solapur city. The problem list is not long as generally we observe. The main problem of housing is cleared and these workers are having their own houses in the beedi workers colony. Due to separate proper habitat most of the other problems are cured and the chain of problem is break in case of Solapur city. The problems are related with income and wages. The highlight of beedi workers problems are concluding as below:

- Since beedi rolling is a woman oriented industry and women roll the beedies nearly 10 to 12 hours per day. Hence, there are limitations to women beedi workers to take care of their families and other duties.
- The educational attainment is not as per expectations. The children of beedi workers discontinue their education with lower level only. The education is effective measure for socio-economic personal and overall development. In this area attention is not paid.
- The nutritional levels of the women beedi workers is very low. The awareness about nutrition level and healthy food habits are ignored. More importance is given to male and children and ignoring personal health of female beedi workers.
- The, beedi rolling is a home based industry the dust and smell of tobacco leaves which contains the nicotine, is harmful. But these problems are not problem for the present study area.

- The loss of beedi material is one of the major problems to the beedi workers.
 - The low wages to the beedi work is main facing problem. The amount of wages should increase up to certain amount so that it will be helpful to the working families
- Generally it is noticed that the problems of beedi areas are particular and having own sphere of influence. The Solapur city is the exception for traditional problems and its main cause is the systematically planned colony for the workers. Due to proper residence many associated problems are solve. The health related problems are not harassing to workers or it need special micro level study to understand the health related problems.

References:

- Augustine E.A. (1986). Rights of Beedi workers & cigar workers, Indian Social Institute, New Delhi.
- Banerjee, Nirmala. Working Women in Colonial Bengal: Modernisation and Marginalisation. In Recasting Women: Essays in Colonial History, edited by Kum Kum Sangari and SudeshVaid, Kali -for Woman, New Delhi, 1989.
- Boserup, Ester, Women's Role in Economic Development. St. Martin's Press, New York, 1970.
- Chattopadhyay B P, Kundu S, Mahata A, Jane Alam S K (2006). A study to assess the respiratory impairments among the male beedi workers in unorganized sectors, Volume-10, Issue-2, pp69-73.
- Chavan S. K. (2012). A Study of Female Bidi Workers in Solapur City, Unpublished Ph D thesis submitted to Shivaji University, Kolhapur.
- Getubig, I.P. (1992) "Social Security and the Poor: An Introduction" in I.P. Gutbifg and Schmidt, (eds). Re-thinking Social Security. Asian and Pacific Development Centre, Kuala Lumpur, 1-17.
- Gopal, Meena. Labour Process and its impact on Lives of Women Workers: A Study of the Beedi Industry in Keelapavoor Block of Tirunelveli District, Tamil Nadu. Unpublished M Phil Dissertation, Centre of Social Medicine and Community Health, School of Social Sciences, Jawaharlal Nehru University, New Delhi, 1997.
- Mahimkar MB, Bhisey RA (1995). Occupational exposure to Bidi tobacco increases chromosomal aberrations in tobacco processors. Mutat Res, Vol.2, pp 139-44.
- Mohandas M. (1980). Beedi workers in Kerela Conditions of Life and Work, Economic and Political Weekly, Vol. 15, No. 36, Sep. 6.
- Rajasekhar, D.; Anantha, K.H. (2006). Benefits to the beedi workers of Karnataka: role of trade unions, Indian Journal of Industrial Relations January 1, 2006.
- Saurabh Mittal (2008). Ocular manifestations in bidi industry workers: Possible consequences of occupational exposure to tobacco dust, Indian J Ophthalmol. 2008 Jul-Aug; 56(4): 319-322.
- SushilaSrivatsava (1987). Exploitation of women and children in Beedi work, Social Welfare Journal Published by Central Social Welfare Board, New Delhi.

2015 - 2016

बिड़ला कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, कल्याण

Reaccredited by NAAC with 'A' Grade (CGPA - 3.58)

College with Excellence by UGC (2015 - 20)

'Best College Award' by the University of Mumbai (2008-09)

IMC RBNQ Performance Excellence Trophy in Education - 2011

ISO Certified 9001 : 2008

एवं विश्वविद्यालय अनुदान आयोग और
हिन्दुस्तानी प्रचार सभा, मुंबई के संयुक्त तत्त्वावधान में आयोजित

BIRLA COLLEGE

हिन्दी का वैश्विक संदर्भ

द्वि-दिवसीय अंतरराष्ट्रीय परिसंवाद

२७-२८ नवंबर, २०१५

बिड़ला कला, विज्ञान एवं वाणिज्य महाविद्यालय, कल्याण (पश्चिम) के हिन्दी
विभाग द्वारा आयोजित एवं विश्वविद्यालय अनुदान आयोग तथा हिन्दुस्तानी
प्रचार सभा, मुंबई द्वारा - वित्त पोषित अंतरराष्ट्रीय परिसंवाद

विषय - हिन्दी का वैश्विक संदर्भ

दिनांक २७-२८ नवंबर, २०१५

संकलित शोध-आलेख प्रतिभागियों द्वारा प्रस्तुत किये गए हैं। इनकी मौलिकता आदि के संदर्भ में
उत्पन्न विवाद के लिए आयोजक, महाविद्यालय या प्रकाशक के बदले इन प्रपत्रों के लेखक
जिम्मेदार होंगे।

पुस्तक	:	हिन्दी का वैश्विक संदर्भ
प्रधान मार्गदर्शक	:	नरेश चन्द्र
संपादक	:	श्यामसुन्दर पाण्डेय
संपादन समिति	:	सुशीला गुप्ता, आर. पी. त्रिबेदी, सतीश पाण्डेय, बालकवि सुरेंद्र अनिल सिंह, मिथिलेश शर्मा, जयश्री सिंह, उर्मिला सिंह
संस्करण	:	२०१५
ISBN	:	978-93-80669-60-1
प्रकाशक	:	ज्ञान प्रकाशन ७/२०२, एल.आई.सी. आवास विकास, हंस पुरम, नौबस्ता, कानपुर - २०८०२१।
मुद्रण	:	स्मार्ट प्रिण्टर्स ए-१३, उद्योग विहार, इण्डस्ट्रियल इस्टेट, विठ्ठलवाडी स्टेशन रोड, विठ्ठलवाडी (पश्चिम) मो. नं. ९३२३५७४७१५, ९७६६९५५९४४
टंकण सहयोग	:	सुधाकर निपाणे मो. नं. ९५९४८४४५७१, ८६८९८५४२३०

४७	मॉरिशस में हिन्दी साहित्य	कोयल बिस्वास	१५४
४८	नागार्जुन के काव्य में प्रकृति : भौगोलिक विश्लेषण	प्रतिभा गाढे	१५६
४९	मॉरिशस में हिन्दी साहित्य (कहानी के संदर्भ में)	शैलेशकुमार दुबे	१५७
५०	प्रवासी साहित्य की प्रमुख हस्ताक्षर : अंजना संधीर "अमरीका हड्डियों में जम जाता है" के संदर्भ में	रेणुका करूणेश शुक्ल	१५९
५१	हिन्दी उपन्यासों पर वैश्वीकरण का प्रभाव (रेहन पर राघू और ए.बी.सी.डी. उपन्यासों के विशेष संदर्भ में)	दर्शना जी. वैश्य	१६३
५२	विदेशों में हिन्दी कहानी-साहित्य : संदर्भ और अभिव्यक्ति	पूर्वा शास्त्री	१६६
५३	स्त्री की स्थिति पर वैश्वीकरण का प्रभाव : 'आओ पेपे घर चलो' उपन्यास के विशेष संदर्भ में	कंचन डी. डेर	१६७
५४	विदेशी यात्रा के साथ हिन्दी का प्रचार प्रसार रजनी सिंह कृत 'आओ चलो सैर करें' के संदर्भ में	चित्रा मिलिंद गोस्वामी	१६९
५५	इटली के मानस प्रेमी तैस्सीतोरि	संतोष मोटवानी	१७०
५६	वैश्विक हिन्दी कविता और प्रवासी मन	सतीश पाण्डेय	१७२
५७	समकालीन प्रवासी लेखिका - स्त्री अस्मिता का संघर्ष और दो संस्कृतियों में टकराहट	वर्षा शाह	१७६
५८	विदेशी विद्वानों का हिन्दी प्रेम	अताउल्लाहखान युसूफजई	१८०
५९	प्रवासी कथाकार तेजेंद्र शर्मा का कथा सृजन	उमेश चन्द्र शुक्ल	१८४
६०	हिन्दी कथा साहित्य का वैश्विक संदर्भ	रमा विनोद सिंह	१८७
६१	अमेरिका महाद्वीप का हिन्दी साहित्य	मल्लकुण्टल रामनाथम	१८९
६२	तेजेंद्र शर्मा की कहानियों में वैश्विक परिवेश	अनुपमा गुप्ता	१९१
६३	सफर देश से विदेश तक : इन्दु प्रकाश पाण्डेय	ममता पाठक	१९४
६४	वैश्विक अध्ययन के घरातल पर संत कबीर	बालकवि सुरंजे	१९६
६५	हिन्दी का वैश्विक स्वरूप और प्रवासी लेखन	शेख बेनजीर	२००
६६	विदेशी विद्वानों का हिन्दी विषयक शोधकार्य	क्याडा जल्पाबहन झवेरभाई	२०३
६७	प्रवासी लेखिका दिव्या माथुर के कथा साहित्य में वैश्विक परिवेश	सुनील बापू बनसोडे	२०५

प्रवासी लेखिका दिव्या माथुर के कथा साहित्य में वैश्विक परिवेश

सुनील बापू बनसोडे

दिव्या माथुर प्रवासी हिंदी लेखकों में एक प्रमुख रचनाकार है। उन्होंने गद्य और पद्य दोनों विधाओं में अपना योगदान दिया है। दिव्या जी की शिक्षा दीक्षा दिल्ली में हुई। सन १९८५ में दिव्या जी भारतीय उच्चायोग के सांस्कृतिक विभाग से जुड़ी और १९९२ से नेहरू केंद्र लंदन में वरिष्ठ कार्यक्रम आधिकारी के पद पर कार्यरत है। दिव्या जी का लंदन के सामाजिक और सांस्कृतिक जीवन में महत्वपूर्ण योगदान रहा है। उनका लंदन में बसे प्रवासी भारतीय लेखकों के बीच अहम स्थान है। वे प्रवासी भारतीय समाज की दृढ़, विषमता एवं सघर्षों के जटिल एवं बहुआयामी स्वरूप को गहनता से समझती है। इनकी कहानियों का कथानाक भारत तथा लंदन के परिवेश से जुड़कर बनता है। दिव्या जी को अनेक देश विदेश की राष्ट्रीय एवं अंतरराष्ट्रीय संस्थाओं द्वारा पुरस्कार देकर सम्मानित किया गया है।

दिव्या माथुर का २०५० तथा अन्य कहानियाँ नामक कहानी संग्रह बहुत ही चर्चित रहा है। इनमें २०५०, सौ सुनार की, फैसला, वैलेन्टाइन्स डे, पुरू और प्राची, फिक्र, नीली डायरी, निशान आदि कहानियाँ उल्लेखनीय हैं। इन कहानियों में प्रवासी जीवन की विडम्बनाएं, विदेश से मोहभंग, स्वदेश का आकर्षण, सेक्स संबंधी घाणारण, बाजारवाद, झूठी शान एवं प्रतिष्ठा का भंडाफोड, गुलामी, प्रजाति-भेद, पारिवारिक हिंसा आदि वर्तमान विषयों का चित्रण हिंदी अंग्रेजी दोनों भाषाओं में समान अधिकार से मिलता है।

दिव्या माथुर की 'निशान' कहानी एक सामाजिक कहानी है। यह एक पारिवारिक कहानी भी है। जिसमें स्त्री समस्या के साथ साथ भारत एवं लंदन के परिवेश का चित्रण मिलता है। स्त्री बरसों से घरेलू हिंसा की शिकार होती आ रही है वो चाहे भारत में रह रही हो या विदेश में। वैश्विक स्तर पर देखा जाए तो पुरूषी मानसिकता सभी और एक समान मिलती है। स्त्री के सम्मान या समानता की बात उठती है तो अनेक सवाल खड़े किए जाते हैं। अधिकारों की बात तो कौसों दूर की है। भारतीय लोगों का विदेशी आकर्षण पहले से ही है। प्रवासी जीवन सुखद और आकर्षक लगता है। हमें लगता है विदेशों में नारी स्वतंत्र है, सेक्स में खुलापन है जिसके कारण लैंगिक अपराध कम होते हैं। परंतु दिव्या जी इस बात को नकारती है। जैसे 'अर्धकेंद्रीत पारिवारिक तथा सामाजिक संरचना की जकड़न में संवेदनाओं और भावनाओं का दम घुटने लगता है तो हमें विदेश का फर्क साफ साफ दिखाई देता है।'

'निशान' कहानी लंदन के परिवेश में लिखी हुई है। परंतु इसमें चित्रित एक पंजाबी परिवार है। विदेशी भूमि पर रहनेवाले इस परिवार के सदस्य अपनी भारतीय परंपरा एवं रीतिरिवाज को भूले नहीं हैं। लेखिका ने कहानी का कथ्य एक भारतीय कैंवारी, अघेड़ और बेऔलाद औरत के माध्यम से प्रस्तुत किया है। गीता दिल्ली की रहनेवाली है परंतु अब लंदन के एक कार्यालय में काम करती है। वह अकेली रहती है। वह भारतीय लोगों

की मदद करना अपना कर्तव्य समझती है। वह स्त्री स्वतंत्रता की हिमायती है एवं नारियों में आत्मविश्वास जगाने का कार्य करती है। गीता के यहाँ से चार - पांच घर छोड़कर एक पंजाबी परिवार रहता है। बंतासिंह अपनी पत्नी सत्या और चार साल के बलवीर को बेसहाय करके, घर बेचकर दूसरी पत्नी के साथ हमेशा के लिए आस्ट्रेलिया चला जाता है। सत्या यह मानने को तैयार नहीं है कि उसका पति उसके साथ ऐसा व्यवहार कर सकता है। गीता और काउंसिलरवालों की मदद से उसे दो कमरों का घर और वैम्बली हेवन होटल में सफ़ाई आदि का काम दिया जाता है। वह अपने बेटे बलवीर को बड़ा आदमी बनाना चाहती है। लेकिन बलवीर की पढ़ाई में रुचि नहीं है। अतः मैकेनिक का डिप्लोमा कर एक गैरिज में काम करता है। बलवीर की शादी पंजाब के एक छोटे से गाँव में पत्नी बड़ी, आठवीं पास एक सीधी सादी लड़की रानी से हो जाती है। शादी से पहले बलवीर को लेकर घूमता था, जो कई घरों में सफ़ाई का काम करती थी। लिन बलवीर के घर के साथ उसको जेब भी साफ करती थी। वह अपनी माँ पर गई है, उसकी माँ ने तीन मर्दों से चार बच्चों को जन्म दिया था। लिन भी कहती है कि उसे कई सो मर्दों को चखना है क्योंकि वह शादी में विश्वास नहीं रखती। बलवीर के शादी के बाद भी वह रानी के सामने उसे चूमती चाटती रहती है। पैसे मिलने पर ही घर से चली जाती है।

रानी हमेशा परेशान रहती है क्योंकि उसका पति उसके साथ पशुवत व्यवहार करता है। समय पर घर नहीं आता, देर रात तक रानी उसका भोजन के लिए इंतजार करती है। "बलवीर उसके साथ मार पीट करता है। बलवीर को जब गुस्सा आता तो वह दारुँ बाँएँ कुछ नहीं देखता था, जो हाथ में आता फेंक मारता। एक बार तो उसने अपनी माँ, जिसे वह 'चाई' पुकारता था, को ही थप्पड़ मार दिया था।" सत्या को जीवनभर किसी भी प्रकार का सुख नहीं मिला। पहले पति के और फिर बेटे के जूते खाती रही। सत्या बेचारी बहू और पोते का मुँह देखे बिना ही चल बसी। सत्या की मौत के बाद तो बलवीर को संभालने वाला कोई नहीं था। वह कई कई दिन न नहता, न कपड़े बदलता और न ही दाढ़ी मूँछ ठीक करता। उसके पास से भी गुजर जाओ तो नाक बंद करने को मन होता। मन होता तो काम करता नहीं तो सो जाता। ऐसे पति के लिए रानी घर के सारे कामों के अलावा आधा दिन सैंसबरीज सुपरस्टोर में भी काम करती थी। बलवीर के गंदे चीकट कपड़ों को धिसती, उसके लिए रोज ताजा खाना बनाती, रोज ताजे फल और सब्जियाँ लाती, गीता की कार से महीने भर का राशन लाती और अपनी पति का मार भी खाती। उसके चेहरे पर हर समय कुछ धब्बे (निशान), नजर आते थे। गीता कहती, "बलिहारी जाऊँ इन भारतीय नारियों के जो पिटकर भी पति की तरफदारी करती हैं।"

बलवीर गैरिज से सीधा घर नहीं आता। वह पब में नशा करने चला जाता है। रानी उसका इंतजार करके परेशान हो जाती है। वह गीता को लेकर उसे दूँढने के लिए भी जाती है। गीता रानी को कहती है बलवीर की परवाह छोड़ दो, उसे खरी खोटी सुना दो या उससे अलग हो जाओ। परंतु रानी भूखी प्यासी बैठी उसका इंतजार करती है। रानी अपने पैरों पर खडे होने पर भी बलवीर से अलग होने का विचार तक उसे छू नहीं पाता। गीता के कहने पर रानी अपने सारे सवाल एक चिट्ठी में लिखकर बलवीर को देना चाहती है। परंतु बलवीर आजकल शांत और बेजुबान हो गया है। वह रानी से बात नहीं करता, जो पकती वह खा लेता और काम पर चला जाता है। किसी बात में कोई नुकस नहीं निकालता, रात को नशे में धुत घर आता और सोफे पर ही पसर कर सो जाता। रानी ने चिट्ठी में सारे दोष अपने ऊपर लिए थे और यदि बलवीर चाहे तो दूसरी जगह जाकर रह सकता है, उसे कोई ऐतराज नहीं है, परंतु वह अपना घर छोड़कर कहीं भी नहीं जायेगी। उसके चेहरे पर का

यह विश्वास देखकर गीता को लगता है कि, "मुझे एक पूरी पीढ़ी का अंतर नजर आया। वह सत्या की तरह अपना पूरा जीवन चुपचाप न्योछावर नहीं कर देगी। अपने अधिकारों के लिए वह लड़ेगी, चाहे मार खानी पड़े पर वह चुप नहीं बैठेगी।"

जब बलवीर रानी द्वारा लिखी चिट्ठी को पढ़ता है, तो उसमें काफी परिवर्तन आ जाता है। वह शाम को समय पर घर आता है। रानी को लगता है कि अब सब ठीक हो गया। वह खुशी से चहकती हुई गीता के पास आती है और आप बीती बताती है। गीता पूछती है शरीर पर ये निशान कैसे है? इस पर रानी शर्माकर लाल हो जाती है, गीता समझ लेती है कि ये प्यार के निशान हैं जो पति पत्नी के बीच होता है। रानी को इससे ज्यादा प्रश्न पूछने से अच्छा है कि वह अब खुशी और आनंद में है उसका मजा उसे ले लिया जाये। एक समय था जब रानी गालियों के साथ मार खाती थी, मारपीट के निशान छिपाने के लिए उसे मेकअप करना पड़ता था। अब वह निशान प्यार में तबदिल हो गए हैं। जिससे उसे खुशी मिल रही है।

निशान कहानी सिर्फ प्रश्न खड़े करके समाप्त होती है ऐसा न होकर समस्याओं को सुलझाने का प्रयास भी करती है। घरेलू हिंसा की शिकार रानी बरसों से पति की हिंसा झेलती आ रही थी लेकिन जब उसको पता चल जाता है कि उसका ससुर बिना बताए घर बेचकर चला गया और परिवार को बेघर कर दिया। वह बेघर होना नहीं चाहती इसलिए पति को बाहर कहीं रहने की सलाह देती है। जिससे बलवीर घबराकर अपने स्वभाव में परिवर्तन लाता है। यह कहानी इस बात को भी नकारती है कि पुरुष के कमाई पर स्त्री आश्रित है क्योंकि इसमें सत्या अपने बेटे बलवीर को बड़ा आदमी बनाना चाहती है। रानी भी अपने गंदे कामुक और नशापान करनेवाले पति पर निर्भर न रहकर आधा दिन काम करती है और पूरे महीने का राशन अपने बलबूते पर खरीदकर घर चलाती है। वह एक कमजोर औरत से आत्मविश्वासी नारी बनकर आगे बढ़ने की प्रेरणा देती है। शहरों में असुरक्षा का भाव बढ़ता जा रहा है वह शहर चाहे मुंबई हो या लंदन। आज मनुष्य अनेक समस्याओं से घिरा हुआ है उसके कारण नशापान बढ़ता जा रहा है। नशापान में होशहवास खो देता है और अपनों के साथ मारपीट करता है। आधुनिक उपकरणों के माध्यम से हमने प्रगति तो की लेकिन मानवीयता, प्रेम, सहिष्णुता, समानता आदि की कमियाँ महसूस होने लगी है। अनैतिक संबंध बढ़ने लगे हैं जिसमें अर्धकेंद्रीत संबंध बन रहे हैं। लोग अपनों की जिम्मेदारी लेने से कतरा रहे हैं। परंतु समाज में कई लोग ऐसे भी हैं जो बेसहारा एवं कमजोर व्यक्तियों की मदद करते हैं। दूसरों के सुख दुख में शामिल होते हैं। प्रेम में इतनी शक्ति होती है कि पशुगत व्यवहार करनेवाले आदमी को भी सही रास्ते पर लाने का कार्य करता है क्योंकि विश्व को नफरत नहीं, तो प्यार की आवश्यकता है। दिव्या माधुर ने यही संदेश अपनी 'निशान' कहानी के माध्यम से दिया है।

संदर्भ

१. २०५० तथा अन्य कहानियाँ, समीक्षक - कृष्णकुमार
२. निशान, दिव्या माधुर, पृ. २
३. निशान, दिव्या माधुर, पृ. ३
४. निशान, दिव्या माधुर, पृ. ८

सम्पर्क - अध्यक्ष, हिंदी विभाग, जयसिंगपुर कॉलेज, जयसिंगपुर - ४१६१०१

**Rayat Shikshan Sanstha's
Chandrabai-Shantappa Shendure College,**

Hupari, Tal. Hatkanangale, Dist. Kolhapur 416 203 M. S., India

Re-accredited by NAAC with 'B' Grade, CGPA : 2.66

Two - Day International Conference

On

**Business Management, Information System, Social Sciences &
Language & Literature: A Need for 2020**

Organized by

Department of Commerce,

Chandrabai-Shantappa Shendure College, Hupari

in Collaboration with

**Shivaji University Commerce and Management Teacher's Association,
Kolhapur and BVDU's Institute of Management and Entrepreneurship**

Development, Pune

Ph.No.: 0230-2450355

Website : www.csscollegehpr.com

58.	A CASE STUDY OF PADMAVATI MILK COLLECTION CENTRE, DABEWADI, SATARA	Dr. Mane Vijay Jaysing	158
59.	A STUDY OF ECONOMIC DEVELOPMENT AND TRIBAL LIVELIHOOD DUE TO CHANGING ENVIRONMENT : CASE STUDY OF WASHALA, PALGHAR	Bhawari Devendra Kashinath	161
60.	A STUDY OF ENVIRONMENT DEGRADATION OWING TO BUSINESS APATHY	Chaudhari Chandrakant Bhagvat	164
61.	CHILD LABOR – AN OBSTACLE IN HUMAN RESOURCE DEVELOPMENT	Dr. Rahul. N. Dhumal,	169
62.	“CHILD LABOUR IN INDIA : REASONS AND REMEDIES SPECIAL REFERENCE WITH MAHARASHTRA”	Prof.Kishor Sutar, Prof.Gajanan Khamkar	173
63.	CHILD LABOUR IN INDIA	Prof. Vishal Balawant Gaikwad	176
64.	CHILD LABOUR	Prof. Balasaheb Jinnappa Taral	178
65.	CHILD LABOUR IN INDIA : A STUDY	Prof. Kore Manohar Appasaheb	181
66.	PROFILE OF ANGANADI WORKERS AND DIFFICULTIES ENCOUNTERED IN CARRYING OUT NON-FORMAL PRE-SCHOOL EDUCATION	Dr. Ila D. Jogi	183
67.	WORK OF TRADE UNION IN ICHALKARANJI	Dr.Chandravadan Naik	188
68.	HOW TO FORMULATE A RESEARCH PROBLEM?	Dr. Sawant Vitthal Kundalika	192
69.	राजर्षी शाहू महाराजांचे शेतीविषयक सुधारणेचे कार्य	प्रा.डॉ.कोरडे दत्तात्रय ज्ञानदेव	195
70.	INSTITUTIONAL ARRANGEMENT FOR WOMEN EMPOWERMENT AT GLOBAL AND NATIONAL LEVEL	Dr. Prabha B. Kadam	198
71.	THE EMINENT PERSONALITY NARAYANRAO GHORPADE	Dr.Arati Nadgouda	201
72.	हुंडा : एक सामाजिक समस्या	डॉ.एस.एम.गावडे	205
73.	“ECONOMY FOR DEVELOPMENT – A NEED FOR 2020”	Dr. Sou. Parvati Bhagwan Patil	210
74.	EMPLOYMENT OPPORTUNITIES TO FEMALE WORKFORCE IN AGRICULTURE SECTOR: A STUDY OF KAVATHE MAHANKAL TALUKA	Ms. Dr. V. B. Devakar	213
75.	EMPOWERMENT THROUGH EDUCATION	Miss Swati V. Mane	216
76.	“EXPORT AND DEVELOPMENT OF ECONOMY”	Dr.Yuvraj Rajaram Thorat	218
77.	DIVERSITY IN THE FLORA OF TERRESTRIAL FERNS OF NORTHERN WESTERN GHATS (INDIA)	Manisha Kale	220
78.	LANDSLIDE VULNERABILITY ZONATION MAPPING USING GIS AND REMOTE SENSING	Subhash Chavare, Sudhakar Koli, Dr. Vinod Veer, Dr.Meena Potdar	223
79.	A BRIEF HISTORY OF CONTRIBUTION OF SATYASHODHAK SAMAJ OF MAHATMA PHULE	Dr. S.M. Gawade	227
80.	GEOGRAPHICAL STUDY OF POPULATION PRESSURE ON PRIMARY HEALTH CARE CENTERS IN WALWA TAHSIL OF SANGLI DISTRICT	Gaikwad S. B., Kadam A. S.	230
81.	‘G-GOVERNANCE-A CHANGING PARADIGM IN GOVERNANCE : A CASE STUDY OF VILLAGE PANUTRE’	Patil Sardar Ananda	234

EMPLOYMENT OPPORTUNITIES TO FEMALE WORKFORCE IN AGRICULTURE SECTOR: A STUDY OF KAVATHE MAHANKAL TALUKA

Ms. Dr. V. B. Devakar, Jaysingpur College, Jaysingpur

Introduction

Kavathe Mahankal tehsil is well-known for its location in a drought affected area in Maharashtra. The drought condition reflects on its socio-economic and political aspects prevailing in the area. However, the people of Kavathe Mahankal tehsil have made satisfactory progress in agriculture, education, transportation and industrial development. Agriculture development of Kavathe Mahankal helped to the development of industries in the area. These conditions have provided good amount of employment opportunities to the people. There are 60 villages in the tehsil. It encompasses 92, 351.68 hectares of land area. Kavathe Mahankal is situated between 74° East longitude to 75.45° East latitude and 16.55 to 17.50° North of the equator. This tehsil is located at 45 kilometers towards east of Sangli district. Some employment opportunities to female in agriculture and allied activities in the study area are available.

AGRICULTURE SECTOR

A progressive agriculture services as a powerful engine of economic growth. Agriculture helps the development of other sectors of the economy by providing necessary capital, labour, raw material, wage goods and foreign exchanges. Agriculture is the backbone of the tehsils economy. Agriculture in India contributes about 34 percent to the national income and 69 percent to the employment opportunities in agriculture sector. Crops can be grown in three groups i.e. Rabi, kharif and cash crops.

Table No.1

Employment opportunities in Rabi and Kharif Season

Sr. No.	Rabbi Season Name of the crops	Land area	Kharif Season Name of the crops	Land area
1	Jowar	16295	Kharif jowar	8865
2	Wheat	1890	Bajra	14450
3	Maize	205	Other cereal crops	590
4	Kardai	400	Tur	690
5	Sunflower	90	Moong	225
6	Oil seed	95	Urid	715
7	Gram	1925	Other legume	2950
8	-		Groundnut	705
9	-		Soyabean	1270
10	-		Sesame	70
11	-		Cotton	215
12	-		Sugarcane	1755
	Total	20900	Total	32500

Source Panchayat Samiti Kavathe Mahankal

Note: It is assumed that to cultivate 1 hectare of land it requires 2 workers.

The Table No. 1 shows that, the total crop area under major crops in Rabi kharif season is 20900 hectares. In which direct employment opportunities in crop cultivation is available at large scale. Assuming direct employment in this land area. one hectare of land area 5 employees work in the fields. Total area 20900 x 2 means 41800 workers enjoys

In Kharif Season a A large amount of land area is under the kharif jowar. Therefore, employment opportunities are also high in this crop. Bajra, sugarcane and legume crops are cultivated crops in the tehsil. So there is a large employment opportunity available in the tehsil area. Other than these major crops small percent of employment opportunity is also available to both male and female in other small farm sizes.

Employment opportunity in Cash Crops

Employment opportunities are also available in the plantation crops also. These corps generate comparatively very less employment opportunities than kharif and rabbi seasons.

Table No. 3
Employment Opportunities in Cash Crops

Sr. No.	Fruits crops	Area under fruits crops				Total	Employment
		1990-91	1994-95	1998-99	2000-2001		
1	Mango	27.28	42.2	82.5	24.10	176.08	352
2	Coconut	3.35	3.5	7.2	1.70	15.37	30
3	Chikku	3.2	19.75	60.5	11.30	94.75	188
4	Pomegranate	11.25	14.7	28.55	30.55	85.05	170
5	Ber	87.47	7.95	-	-	95.42	190
6	Custard Apple	11.2	15.35	13.1	-	39.65	78
7	Guava	8.95	6.95	7.95	1.60	25.45	50
8	Tamarind	-	4.4	19.33	-	23.73	46
9	Awala	-	-	-	-	-	-
	Total	152.7	221.82	114.8	220.55	69.65	1104

Source: Agriculture Department Kavathe Mahankal tehsil Office

Note: It is assumed that to cultivate 1 hectare of land area requires 22 workers.

The Table No.3 shows employment opportunities in fruit crops and other plantation. The area under mango crops in 1990-91 was 27.28 hectares. In 1994-95 it raised to 4.2 hectares. In 1998-99, 82.5 hectares of land area was under mango crops. During the season 2000-2001 24.10 hectares of land area was under the mango crops. Today the total area under mango crops is 176.08 hectares. In this crop plantation 352 workers are working at present.

The crops like coconut fruit is under the cultivation of 3.5 hectares in 1990-91. In 1994-95, it had gone to 3.5 hectares. And in 1998-99, coconut fruit was seen in 7.2 hectares area and 1.70 hectares in 2000-2001. The coconut fruit is seen in 15.37 hectares of land area. While 30 female and male workers are getting an employment opportunity during the whole crop season. Out of them 50 percent of female workers involved in same activity. Chikku is assumed 3.2 hectares of land in 1990-91. In 1994-95, it is seen 19.75 hectare of land area under this crop. It is cultivated in 60.5 hectares of land area in 1998-99 and in 2000-2001 this fruit has been planted in 11.30 hectares of land area. The total area of 94.75 hectares is under Chikku crops. There are 170 workers engaged in Chikku orchards. Ber fruit has been planted in 87.47 hectares in 1990-91. It has gone to 795 hectares in 1994-95 and in 1998-99 and 2000-2001 the area under this crop went to 95.42 hectares. There are about 190 workers engaged in this crop. Pomegranate has been seen in 11.25 hectares in 1990-91 and in 1994-95 it has gone to 14.7 hectares. In 1998-99, it has been planted in 28.55 hectares and in 2000-2001 it went to 30.55 hectares and 85.05 hectares respectively. About 170 workers are working in this orchard. Custard Apple was cultivated in 11.2 hectares in 1990-91, which had gone to 15.35 hectares in 1994-95 and 13.1 hectares in 1998-99. Today the area under Custard Apple is seen in 39.65 hectares. It is estimated that around 78 workers are working in this plantation crop. Guava is planted in 8.95 hectares in 1990-91 and 6.95 hectares in 1994-95 hectares in 1998-99 and 1.60 hectares area in 2000-2001. In total 25.45 hectares of land area is planted in with an employment to 50 workers. Tamarind was planted in 4.4 hectares in 1994-95 and 19.33 hectares in 1998-99. In total about 22.73 hectares of land area is under Tamarind. This crop gives an employment opportunity to 46 workers. Total employment in cash crop plantation is estimated 1104 workers out of which 50 percent employment goes to female workers.

GREEN HOUSE

Now-a-days green house culture is becoming more popular in Indian agriculture. The main objective of greenhouse is production of cash crops at limited temperature control system. Kavathe Mahankal tehsil is totally drought affected area. However, there is no green house in the tehsil. Therefore an employment opportunity in this field is zero at present. But in future some green houses may be established. After the establishment of green houses some employment opportunities are available in the tehsil.

GRAPE GARDENS

In India grape is cultivated under conditions that are entirely different from the major grape growing countries of the world. Peculiarities of Indian horticulture are the array of climate and soils evergreen nature of vines without entering into dormancy in subtropical and tropical regions of country greater degree of apical dominance exhibited by the country greater degree of apical dominance exhibited by the vine and heavy fertilization. The grape cultivation is more developed in

south India than north India. Grape gardening provides ample employment opportunities in input sector and processing of grapes alongwith direct employment in grape gardens. Good numbers of grape gardens are seen in Kavathe Mahankal tehsil. Lot of employment opportunities is available to female in this field. The area under grape cultivation is increasing at a higher rate since 1985-86.

Large employment opportunities both to male and female are present in grape cultivation more employment opportunities are available to female workers. Table 5 shows that the employment opportunities available to female workers in Kavathe Mahankal.

RAISIN MAKING

grapes are largely produced in Kavathe Mahankal tehsil. In times of excess production of grapes, the producers divert a part of full of his produce to raisin making and thus avoid glut of in the market and consequent crush of the price. It is therefore, interesting to delve into the details pertaining to the processing activity. Various methods of processing of grapes into green and yellow raisins are followed. Various studies on processing and managerial costs of processing into green and yellow raisins with large storages are available in the tehsil. Almost all villagers are doing this business. Employment opportunities in raisin making are shown in Table No. 6.

Table No. 6

Raisin Making

No. of shedes	Production kg.	Price	Income
550	550 x 250 = 137500	1 Kg. 80 Rs.	Rs. 11000000

Source: Field Survey.

Note: For clear fine 1 Kg. RAISIN 1 women get Re. 1.

In Kavathe Mahankal tehsil there are 550 Raising shedes. These shedes produces 250 tonnes of raisin. One woman get one Rs. for clarifying one kg. of raisin. One woman does on an average 80 kg. of raisin clarified in a day. Therefore, some employment opportunity is available in this field, in the region.

CONCLUSIONS

There is growing importance in Kavathe Mahankal tehsil of agriculture sector. Development of this tehsil is totally depending upon the development of the fields. Due to which employment opportunities are available for the people. The share of women employment is more important in these sectors. Variety of the work is now available for women e. g. dairy industry, grapes, RAISIN making etc. Moreover activities in raisin making and grapes provide more number of employment opportunities. Grape agriculture alone provides continuous employment opportunities for women. In the field of education women are forward than men. Though more women are literate than male their involvement in tertiary field is less and more in agriculture field.

REFERENCES

1. ABbha Ahuja, Subha Jakaria, Shaily Saxena and Suba Sarver (2002), Rural Entrepreneurship Training to Women Self Help Group: Impact Assessment, Vol. 65, No. 6
2. Anne Marie Goetz (2001), Women Development Workers, Sage Publications, New Delhi, Thousand Oaks, London
3. Jain, B. C. (1985), Women and Technology, Rawat Publications, Jaipur.
4. Mamata, T. G. & Hiremath, G. K. (2001), Farm Women Decision Making in Family and Faming Activities in Tumkur District, Rural India, Vol. 64, No. 4
5. S. Rajamohan (2005), Role of Women for Rural Development, Rural India, Vol. 68, No. 3
6. Vaha Rao, N. J., (1983), Women in Developing Society, Ashish Publishing House, New Delhi.

2015-16

ISBN : 978-93-84470-15-9

१९९० नंतरच्या मराठी साहित्यातील परिवर्तने

संपादक
डॉ. राजेंद्र सलालकर
डॉ. नवनाथ शिंदे

उदात्त मनांची जडण - घडण

प्रवरा ग्रामीण शिक्षण संस्थेचे

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार

ता. राहाता जि. अहमदनगर, फोन नं. : ०२४२२ - २५१६६९

नेक मूल्यांकित 'अ' दर्जा

महाविद्यालय व विद्यापीठ विकास मंडळ,
सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ, पुणे

आणि

मराठी विभाग

यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

१९९० नंतरच्या मराठी साहित्यातील परिवर्तने

या विषयावरील

राज्यस्तरीय चर्चासत्र

दि. १२ व १३ फेब्रुवारी २०१६

आयोजक

प्राचार्य डॉ. एस. आर. वाळुंज

संपादक

डॉ. राजेंद्र सलालकर

डॉ. नवनाथ शिंदे

१९९० नंतरच्या मराठी साहित्यातील परिवर्तने

संपादक

डॉ. राजेंद्र सलालकर

डॉ. नवनाथ शिंदे

©

प्राचार्य डॉ. एस. आर. वाळुंज

कला, विज्ञान व वाणिज्य महाविद्यालय, कोल्हार

ता. राहाता, जि. अहमदनगर - ४१३ ७१०

प्रकाशन

बाळासाहेब घोंगडे

अक्षरवाङ्मय प्रकाशन, बेनकरनगर,

धायरी, पुणे ४११०४१, संपर्क : ९६२३५२३८५४

मुद्रक

महेश प्रिटींग प्रेस, बाभळेश्वर

ता. राहाता, जि. अहमदनगर - ४१३ ७३७

मो. ९४२०८००६१४

प्रथमावृत्ती

१२ फेब्रुवारी २०१६

मुखपृष्ठ

डॉ. राजेंद्र सलालकर

ISBN

978-93-84470-15-9

या अंकात प्रसिद्ध झालेल्या लेखातील विचारांशी संपादक मंडळ, प्राचार्य, संस्था
सहमत असतीलच असे नाही.

अनुक्रमणिका

अ.नं.	लेखाचे शीर्षक	लेखक	पान नं.
१	१९९० नंतरच्या मराठी कथेतील परिवर्तने	डॉ. रावसाहेब चव्हाण	१
२	वाडा उपेक्षित आंध आदिवासी माणसाची कहाणी	डॉ. देवीदास खोडेवाड	४
३	१९९० नंतरची महानगरीय मराठी कविता	प्रा. संजय नगरकर	७
४	१९९० नंतरच्या मराठी स्त्री आत्मचरित्रातील परिवर्तने	डॉ. नितीश सावंत	१३
५	उत्तम कांबळे यांचे काव्यलेखन	डॉ. रामलिला सुदाम पवार	१६
६	१९९० नंतरच्या ग्रामीण कथेतील परिवर्तने	डॉ. गंगाराम वडितके	२२
७	१९९० नंतरच्या मराठी साहित्यातील स्त्रीवादी परिवर्तने	डॉ.शांताराम चौधरी	२५
८	१९९० नंतरच्या मराठी दलित साहित्यातील परिवर्तने	डॉ.राजेंद्र वडमारे	२९
९	१९९० नंतरच्या स्त्री कवयित्रींच्या कवितांचा शोध व बोध	डॉ. गुंफा कोकाटे	३३
१०	आदिवासी साहित्यातील स्थित्यंतरे	डॉ. बाळासाहेब दास	४४
११	१९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तने	प्रा. अनुल चौरे	४७
१२	जागतिकीकरण आणि मराठी कादंबरी	प्रा. अशोक माळगे	५१
१३	१९९० नंतरच्या कादंबरीतील समाजदर्शन	डॉ. संजय कदम	५५
१४	१९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील परिवर्तने	डॉ. मच्छिंद्र मालुंजकर	५७
१५	१९९० नंतरच्या मराठी अनुवादीत चरित्रातील किंवा अनुभव कथनातील परिवर्तने	डॉ. विद्यागोरी टिळक, प्रजा भोसले	६१
१६	१९९० नंतरच्या मराठी कवयित्रींच्या कवितेतील परिवर्तने	डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर, माधुरी गीते	६८
१७	१९९० नंतरच्या दलित साहित्य चळवळ संमेलनातील परिवर्तने	प्रा. नंदकुमार उदार	७५
१८	१९९० नंतरच्या मराठी विज्ञानकथेतील परिवर्तने	डॉ. विलास धनवे	७९
१९	नव वाङ्मयीन प्रवाह : बंजारा साहित्य	प्रा. व्ही. बी. राठोड	८३
२०	१९९० नंतरच्या मराठी कादंबरीतील परिवर्तने	डॉ. संग्राम टेकले	९०
२१	नव्यदोत्तर मराठी ग्रामीण कादंबरीतील समाज जीवनातील परिवर्तन	निलेश लंगोटे	९४
२२	१९९० नंतरच्या मराठी कवितेतील परिवर्तन	डॉ. अनिल गर्जे	९७
२३	१९९० नंतरच्या दलित कवितेतील परिवर्तने	डॉ. नवनाथ दणाने	१०१
२४	जोगता - जोगतिणींचे चित्रण करणाऱ्या कादंबऱ्या	डॉ. बालाजी धारुळे	१०७
२५	१९९० नंतरच्या मराठी चरित्र वाङ्मयातील परिवर्तने	डॉ. शिरीष लांडगे	११०
२६	१९९० नंतरच्या ग्रामीण कादंबरीतील परिवर्तने	डॉ. लक्ष्मीकांत येळवंडे	११३
२७	१९९० नंतरच्या मराठी दलित कवितेतील परिवर्तने	प्रा. संगीता बाकोळे	११६

१९९० नंतरच्या मराठी स्त्री आत्मचरित्रातील परिवर्तन

प्रा. डॉ. नितीश सावंत

मराठी विभाग प्रमुख

जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

ता. शिरोळ जि. कोल्हापूर ४१२१०१

nitishsawant7276@gmail.com

प्र. - ९८९०९३९८१८

साहित्य आणि समाज यांचा अतिशय जवळचा संबंध असतो. वेगवेगळ्या कालखंडात लिहीणारे लेखक त्या काळाची अपत्ये असतात. तो कालखंड समजून घेतला तर त्या लेखकाने केलेल्या निर्मितीचे अधिक चांगले आकलन होऊ शकते. तेव्हा काळ आणि लेखक यांचे नाते दुर्लक्ष करण्यासारखे नाही. काही वाङ्मय प्रकार विशिष्ट कालखंडात जास्त लोकप्रिय होतात. कारण त्या काळातील सामाजिक परिस्थिती अशी असते की, ती या वाङ्मय प्रकाराच्या लोकप्रियतेला चालना देते. १९८० ते १९२० या मराठी साहित्याच्या जडण घडणीच्या काळात कविता आणि कादंबरी हे वाङ्मय प्रकार जास्त लोकप्रिय होते. १९४५ ते १९६० या काळात हे स्थान कथा आणि कवितेला मिळाले. १९७० नंतर 'आत्मचरित्र' या वाङ्मय प्रकाराला लोकप्रियता मिळाली. काळ आणि साहित्य अशा प्रकारे एकमेकांशी अनेक अंगानी जोडले गेलेले असतात.

- स्त्रीवाद: भारतीय संदर्भ

भारतात, विशेषतः महाराष्ट्रात स्त्रियांच्या उत्थानासाठी, त्यांच्या विकासासाठी कार्य करणाऱ्या समाजसुधारकांची

एक थोर परंपरा निर्माण झालेली दिसते. लोकहितवादीनी 'प्रभाकर' या नियतकालिकांतून स्त्रियांच्या प्रश्नाविषयी लेखन केले. महात्मा फुले हे तर कर्ते समाजसुधारक होते. त्यांनी मुलींसाठी शाळा काढल्या पुरुषांनी स्त्रीला दुय्यम स्थान दिलेले आहे आणि धर्म ग्रंथांनी ते बळकट केलेले आहे. म्हणून फुल्यांनी धर्मग्रंथावर कडाडून टीका केली आहे.

स्त्री पुरुष सर्व कष्टकरी व्हावे ॥ कुटूंबा पोसावे ॥ आनंदाने ॥१॥ ॥१॥

नित्य मुलीमुलां शाळेत घालावे ॥ अन्नदान द्यावे ॥ विद्याध्यास ॥२॥

सार्वभौम सत्य स्वतः आचरावे ॥ सुखे वागवावे ॥ पंगू लोका ॥३॥

अशा वर्तनाने सुर्वा सुख घाल ॥ स्वतः सुखी व्हाल ॥ जोती म्हणे ॥४॥

या अखंडातून त्यांनी संपूर्ण मुक्तीचा विशेष सांगितला आहे. स्त्री आत्मचरित्रांचा सामाजिक अभ्यास करणे हा शोधनिबंधाना मुख्य हेतू आहे सन १९१० मध्ये मराठीतील पहिले स्त्री आत्मचरित्र 'आमच्या आयुष्यातील काही आठवणी' रमबाई रानडे यांचे प्रकाशित झाले. त्यानंतर स्त्रियांनी आपले जीवन रेखाटायला सुरुवात केली. स्वातंत्र्यानंतर साधारणपणे सन १९६० नंतर स्त्री आत्मचरित्र या वाङ्मय प्रकाराला बहर आलेला दिसतो. या काळात ज्या स्त्रियांनी आत्मचरित्रे लिहीली, त्या विविध क्षेत्रात काम करणाऱ्या होत्या. त्या त्या क्षेत्रातील अनुभव त्यांनी प्रामाणिकपणे आपल्या आत्मचरित्रातून मांडले.

सकपाळ सिंधुताई -मी वनवासी (१९९०), देशपांडे सुनीता -आहे मनोहर तरी (१९९०), हुबळीकर शांता - कशाला उद्याची बात (१९९०), गिन्हे जनाबाई - मरण कळा (१९९२), देसाई माधवी - नाच ग घुमा (१९९२), जोधळे इंदुमती - बिनपटाची चौकट (१९९४), घैसास विमल- कुंपणावरची कोरांटी (१९९५), दलवाई मेहरुत्रिसा- मी भरुन पावले आहे (१९९५), सुकळीकर सुमती - मी असता मजसंगे (१९९५)

या आत्मचरित्रांचा सामाजिक अनुषंगाने आपल्याला विचार करावयाचा आहे. मेहरुत्रिसा दलवाई यांचे 'मी भरुन पावले आहे' या त्यांच्या शिर्षकातच पतीप्रेम दिसून येते. खरे तर हमीदजी समाजकार्यात इतके गुंतले होते की, संसाराकडे लक्ष देणे त्यांना जमलेच नाही. पण त्याविषयी त्यांची तक्रार तर नाहीच पण त्यांच्या दुखण्यातच त्या इतक्या सेवा करतात की, दुसरी एखादी कंटाळली असती. पण मेहरुत्रिसा आपल्या भावाला सांगतात, "माझ्या नवऱ्यासारखा एकतरी माणूस आपल्या सान्या खानदानात असला तर मला दाखव.मी खाली रस्त्यावरून जाताना माझ्याकडे बोट दाखवून जेव्हा लोक म्हणतात बघा, हमीद दलवाईची बायको चालली आहे ते माझं खरं स्टेटस"^१ असं मानणारी

मेहरुत्रिसा पतीच्या कार्यासाठी समरस होताना दिसते. एक काळ असा होता की, स्त्रीयांना माजघराबाहेर पाऊल टाकणे शक्य नसे तर त्या सिनेमात काम कशा करू शकतील? सुमारे शंभर वर्षांपूर्वी पुरुषच नाटकात स्त्रीयांच्या भूमिका करत असत. चित्रपट निर्मातींचा शोभ आणि त्यात स्त्रिया काम करू लागल्या. सुरुवातीला हे क्षेत्र मुलींच्यासाठी चांगले नाही असे मानले जाई हे क्षेत्र घरंदाज स्त्रियांच्या करण्यासारखे नाही, असा समाजाचा दृष्टीकोन होता तरी देखील चांगल्या घरातील स्त्रिया या क्षेत्रात आलेल्या दिसतात. समाज त्या ठेवताना दिसतो. शांता हुबळीकर म्हणतात, “त्यावेळी नाटकात काम करायला प्रतिष्ठीत घरातल्या मुली फारशा यायच्या नाहीत, मातृ गावोगावी हिंडून देखण्या, गाणाऱ्या मुली मिळवून आणायचे पैशाच्या आशेने या मुलींच्या घरचे लोक त्यांना नाटक कंपनीत पाठवायचे

‘कुपनावरची कोरांटी’ यामध्ये विमल घैसास म्हणतात, “त्यांना एका वृद्धानं सांगितलं की, बाई इथं सगळं खोटं असे दिसणारा प्रत्येक चेहरा खरा असो, खोटा असो मुखवटा लावलेला असतो. इथल प्रेम खोटं, इथली पुजा खोटी, इथलं बहीण भावाचं ना खोट. इथल्या या खोट्या दुनियेची चटक मात्र खरी असते” इंदुमती जोधळे यांच्या ‘बिनपटाची चौकट’ या आत्मचरित्रात काही वर्षांच्या क्षणांचा संदर्भ येतो. रागाच्या भरात आईला वडील मारतात. ती नेमकी जात्यावर पडते. कानशिलावर पडल्याने तिचा मृत्यु होतो. या शिक्षा होते. इंदुमती व तिच्या भावाची मग फरपट होते. त्यांची रवानगी रिमांडहोममध्ये होते. रिमांड होममध्ये जीवन जगताना आई या सारखी उणीव भासते. पण सुदैवाने चांगली माणसे भेटल्याने पुढील जीवन सुकर होते. आई वडिलांच्या अभावी जगावे लागणारे इंदुमती बाईंच्या आत्मचरित्रांतून दिसते.

स्त्री समाजकार्यासाठी बाहेर पडणे ही एक प्रकारची क्रांतीच होती. कारण घराबाहेर पाऊल न टाकणारी स्त्री समाजासाठी काही म्हटले तर समाजच तिला नावे ठेवतो. स्त्रियांनी घरात रहावे अशीच समाजाची धारणा असते. याला टक्कर देऊन स्त्रियांना काम करावे या बाबतीत सुमतीबाई म्हणतात की, सुरुवातीस माझ्याबद्दल विचारले तर सासरचे नातेवाईक म्हणायचे, त्या आमच्या कोणी नाहीत. समाज कार्य करणाऱ्यांना घरापासून विरोध व्हायचा. तरी देखील स्त्रियांनी शिक्षण, राजकारण, समाजकार्य इत्यादी कार्ये केले. एकदा सुमतीबाई सुकळीकर यांना जाहीर सभेत बोलण्याची पाळी आली, तेंव्हा नागपूरला स्त्रिया जाहीर सभेत बोलत नसत सभेत बोलले तर लोक नाराज होतील, काय करावं त्यांना कळेना, तर भाऊ म्हणाला, “राजकारणात जर मनापासून काम करायचे असेल तर घरच्यांची कुतूहल सहन करावी लागतील, शेवटी त्यांनी भाषण केले. पण त्या म्हणतात, मी घरून परवानगी न घेता भाषण दिल्यामुळे माझ्याला कोणीही सुमारे आठ दहा दिवस बोलत नव्हते.”^३ अशीच अवस्था विमल घैसास यांची आहे. त्या स्वतः ला धीर देत जगत होत्या स्वमानापानापेक्षा कुटूंबाच्या सुखाचा त्या जास्त विचार करायच्या कारण स्त्री ही माता, कन्या, बहीण, पत्नी, सखी व प्रियसी असते. मातृत्व मधले देवत्व आहे असे विमल घैसास यांना वाटते. त्यापुढे म्हणतात, “प्रेमाची शाल आणि बुद्धीची ढाल या दोन देणग्यांनी माणसां आघात सहन करू शकतात कारण जीवन संघर्ष कुणाला टाळता येत नाही.”^४

‘बंध-अनुबंध’ हे प्रसिद्ध लेखक, तत्वचिंतक प्रभाकर पाध्ये यांच्या पत्नीनी कमल पाध्ये यांनी लिहिलेले आत्मचरित्र आहे. साहित्यिकांच्या चर्चा होत असून देखील त्यामध्ये पाध्ये त्यांना सामावून घेत नसत. बंध-अनुबंधमध्ये कमलाताई या दोघांमध्ये तत्वाची, व भिंत उभी आहे, असे वाटते. पाध्ये स्वतंत्र व सडेतोड विचाराचे अग्रलेख लिहायचे निर्भरणे ते मते मांडत. पाध्यांच्या साहित्यिक गुणां कमलाताई मोकळेपणाणे लिहीतात, “वाचन मनन आणि चिंतन हा पाध्यांचा मनोधर्म होय. त्यांना कुठलाच विषय वर्ज्य नव्हता. विषयावरची विविधप्राकरची कात्रणे, राजकारण, समाजकारण, चौसष्ट कला आदी सगळ्याबद्दल कुतूहल, विषय कुठलाही असो, शास्त्रीय प्रयोग, संशोधन, निष्कर्ष या सर्वांतच त्यांना रस, त्यांनी ते भारून जायचे. भारले पण हीच त्यांची जीवनधारा. या भारलेपणाला हसत होते, कुणी टिंगल करत होते आणि कुणी आदर कौतुक ही करत होते पण या सर्वांपासून ते अलिप्तच होते.”^५

मराठीतील प्रख्यात विनोदी लेखक, महाराष्ट्राचे लाडके व्यक्तीमत्व, अष्टपैलू साहित्यिक म्हणजे पु.ल. देशपांडे होय. महाराष्ट्र मराठी रसिकांच्या मनामनात आपले स्थान निर्माण करणारा लेखक. या लेखकाविषयी इतके प्रेम, आत्मियता मराठी वाचकांना आहे की, प्रेम क्वचीतच एखाद्या लेखकाच्या वाट्याला येते. यांच्या पत्नी सुनिताताई देशपांडे यांनी आपले आत्मचरित्र लिहिले आहे. “आहे मनोहरा या नावातच एक खंत दिसून येते. इतके विपुल उत्कृष्ट लेखन करणारा लेखक ‘नवरा’ या नात्यात कमी पडायला लागतो असे वाट लावणारे हे आत्मचरित्र आहे. या आत्मचरित्रातील लेखक पत्नी इतर लेखक पत्नीसारखी दिसत नाही. ती स्वतंत्र बाणा असलेली, स्वाभि आपल्या मताला, तत्वाला, मूल्याला, विचाराला ठाम चिकटून असणारी आहे. पु.ल.नां प्रतिभेचे अनमोल देणे आहे हे सुनिताबाईंच्या

आल्यानंतर त्यांनी प्रतिभाशक्तीचा नेमका उपयोग करून घ्यावयाचे ठरविले आहे. त्यांच्या लिखाणाचे त्या तटस्थपणे समीक्षण करतात. त्या म्हणतात, “भाईचे लिखाण सदैव ताजे, प्रसन्न वाचतच रहावे असे वाटण्याच्या जातीचे आहे, असे मला वाटते स्वच्छंदी फुलासारखे मनोहारी. आनंदी टवटवीत फुलपाखरांच्या लीलांकडे केव्हाही पहा ते आनंदाची लावण करत भिरभिरते. जरादेखील असूयेचा स्पर्श न झालेला माझ्या पाहण्यातला एकमेव माणूस.”^६

प्रसिद्ध कादंबरीकार रणजित देसाई यांच्या पत्नी माधवी देसाई यांचे ‘नाच ग घुमा’ हे आत्मचरित्र खूप गाजले. लेखक म्हणून अत्यंत उच्च श्रेष्ठ विचार असलेले रणजीत देसाई पती म्हणून माधवी ताईना न्याय देत नाहीत का? सुरुवातीला भरभरून प्रेम करणारे देसाई नंतर घटस्फोटची मागणी करून घटस्फोट का घेतात लेखक आपल्या व्यक्तीमत्वापेक्षा वेगळा असतो का? असे प्रश्न हे आत्मचरित्र वाचल्यानंतर पडतात. माधवी देसाई यांनी रणजीत देसाई यांचे समग्र साहित्य वाचले होते. माधवी ताईच्या मते, “या साऱ्या साहित्यातला सुर एकच जाणवत होता. नायिकेण कमालीचं सोसायचं इतकी पतीनिष्ठा की ती सती जाईल. पण पती शिवाय जगू शकणार नाही. लेखक जे लिहीतो त्यामधून त्याच्या मनाची धारणा व्यक्त झालेली असते. दादांच्या सर्व लेखनातून मला सतत चिघळणारी वेदनेची रेखा लेखनापाठोपाठ वावरताना दिसली.”^७ रणजीत देसाईंच्या लेखनातील स्त्री विषयक भूमिकेचं विश्लेषण अशा रितीने माधवीताईने केले आहे.

‘मरणकळा’ हे जनाबाई गिन्हे यांचे आत्मचरित्र. या त्यांच्या आत्मचरित्रामध्ये गरीबी, भूकेसाठी सोसावा लागणारा त्रास दिसतो. त्या म्हणतात पोटात सकाळपासून कणभर अन्न नव्हतं. जाता दिस कल्ला चार वाजायला आले हुते, जेवणाच्या उसत्या पत्रावळ्या उकिरड्यावर टाकल्या, तशा आम्ही धावलो. आमच्या बराबर कुत्रेही धावले आम्ही एकीकडे वढीत हुतो, आणि कुत्रे एकीकडे वढीत होते. कुत्र्यापेक्षा भयंकर जीन होत. जनाबाई त्यांच्या आयुष्यातले भयंकर प्रसंग सांगतात. अन्न, वस्त्र, निवारा या मुलभूत गरजाही पूर्ण होत नाहीत. जनाबाई आपण शाळेत कशा जात होतो त्या लिहीतात, “माझ्या डोक्याचं डालगं झाल्यालं, अंगाला कपड न्हाय. आंगावर मळाचं थर आल्याल, त्यावर खाजून नखं वाढल्याली”^८ अन्न वस्त्रांची तऱ्हा कशा प्रकारची होती हेच त्यांच्या वरील विधानावरून जाणवतं.

स्त्रियांनी आपल्या आत्मचरित्रामध्ये जीवन जगताना आपल्याला कोणते अनुभव आले, समाजात कुटूंबात, नात्यात किंवा ज्याक्षेत्रात काम करतात त्या क्षेत्रातील अनुभव प्रांजळपणाने आपल्या आत्मचरित्रातून मांडले. पतीनिष्ठा, पतिचा मोठेपणा सांगणासाठी काही आत्मचरित्रे लिहीली आहेत.

● निष्कर्ष

१. या स्त्रिया समाजाच्या रितीरिवाजाच्या विरुद्ध शिकल्या
२. या स्त्रिया अत्यंत सौशिक आहेत. त्या परिस्थितीतून मार्ग काढणाऱ्या आहेत.
३. या स्त्रिया प्रसंगवधानी आहेत. शिक्षणांमुळे त्यांच्या विचारात बदल झाला आहे.
४. अज्ञानाच्या छळाच्या, अन्यायाच्या, अत्याचान्याच्या दलदलीतून या स्त्रिया स्वतःच्या जिद्दीने चिकाटीने वर आल्या.

स्वातंत्र्यपूर्वकाळातील स्त्री आणि १९९० नंतरची (स्वातंत्र्यानंतरची) स्त्री शिक्षणाने बदलत आहे. तिच्यामध्ये अमूलाग्र परिवर्तन होत आहे.

● संदर्भ

१. दलवाई मेहरुत्रिसा - मी भरून पावले आहे. साधना प्रकाशन पुणे. १९९५, १७९.
२. हुबळीकर शांता - आता कशाला उद्याची बात. श्री विद्या प्रकाशन पुणे. १९९०, २४.
३. सुकळीकर सुमती- मी असता मजसंगे. सुहासिनी प्रकाशन नागपूर. ५०
४. घैसास विमल - कुंपनावरची कोरांटी. डिंपल प्रकाशन वसई. १९९५, १३७
५. पाध्ये कमल - बंध अनुबंध. मौज प्रकाशन गृह, मुंबई. १९९३, १७५
६. देशपांडे सुनिताबाई - आहे मनोहर तरी. मौज प्राकशन गृह, मुंबई. १९९०
७. देसाई माधवी - नाच ग घुमा. इंद्रायणी साहित्य बेळगाव. १९९४, १९५
८. गिन्हे जनाबाई - मरणकळा. प्रचार प्रकाशन, कोल्हापूर. १९९२

“स्वावलंबी शिक्षण हेच आमचे द्रीढ” – कर्मवीर

रयत शिक्षण संस्थेचे,

डी.पी. भोसले कॉलेज, कोरेगांव

रहिमतपूर रोड, कोरेगांव, जि.सातारा-४१५ ५०१ (महाराष्ट्र). फोन व फॅक्स (०२१६३) २२०२१९

Email : dpbckoregaon@gmail.com website : www.dpbhosalecollege.com

NAAC Accredited - 'B' with CGPA 2.61

मराठी विभाग व मराठी शिक्षक संघ, शिवाजी विद्यापीठ, कोल्हापूर
यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित

एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय मराठी राष्ट्रीय चर्चासत्र

“भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने: एक वाड्मयीन अभ्यास”

(ISBN 987-41-759853-9-7)

प्रा.डॉ.वाळासाहेब चव्हाण

प्रमुख संपादक

प्राचार्य डॉ.विजयसिंह सावंत

अध्यक्ष

रयल शिक्षण संस्थेचे .

डी.पी.भोसले कॉलेज, कोरेगाव,

जिल्हा सातारा ४१५५०१(महाराष्ट्र)

मराठी विभाग व मराठी शिक्षक संघ,
शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, यांच्या संयुक्त विद्यमाने आयोजित
एक दिवसीय आंतरविद्याशाखीय मराठी राष्ट्रीय चर्चासत्र

“भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने: एक वाङ्.मयीन अभ्यास”

(ISBN No. 987-41-759853-9-7)

शुक्रवार दिनांक. १२ फेब्रुवारी २०१६

अनुक्रमणिका

विषय	लेखक	पृष्ठ क्रमांक
भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने समाज आणि संस्कृती	प्रा. डॉ. विश्वनाथ शिंदे	१
भटक्यांच्या स्वकथनातील सामाजिक वास्तव	प्रा. डॉ. प्रमोद भी. गारोडे	६
तीन दगडाची चूल	प्रा.डॉ.अलका मटकर	१५
भटक्या-विमुक्त जातियों का आत्मकथात्मक चित्रण	प्रा.डॉ.दत्तात्रय सदाशिव अनारसे	३४
बंजारा जमात आणि बोलिगीते	प्रा.अक्षता अ.गावडे	३८
भटक्या विमुक्तांचे आत्मकथन वाङ्मय वाटचाल व विकास	प्रा.डॉ.रमेश पोळ	४४
गोस्वामी समाज एक अनुबंध	प्रा.चंद्रशेखर मधुकर भारती	४८
भटक्या विमुक्तांच्या आत्मकथनातील अंधश्रद्धा	प्रा.डॉ.रेश्मा दिवेकर	५०
मराठी भाषा-आदिवासी,विमुक्त आणि	डॉ. धोंडीराम वाडकर	५४
भटक्या जमातीच्या बोलीचा अभ्यास		
भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने: एक विचार	डॉ. राजेखान शानेदिवाण	५८
भटक्या विमुक्तांचे साहित्य आणि संस्कृती	डॉ. शिवकुमार सोनाळकर	६१
भटक्या - विमुक्तांचे साहित्य आणि चळवळ	प्रा. डॉ. सौ. दीपा यशवंत कुलकर्णी	६५
भटक्या जमातींचा सामाजिक व सांस्कृतिक अभ्यास	डॉ. अरुण कृष्णा शिंदे	६७
'नंदीवाल्याचं पोर' मधील या समाजाच्या समस्या	प्रा.डॉ.मोहन लोंढे	७४
भटक्या-विमुक्तांच्या आत्मकथनातील स्त्री चित्रण	प्रा.शोभना दत्तात्रय रैनाक	८०
महाराष्ट्रातील भटक्या व विमुक्त जाती जमातींच्या	डॉ. मधुकर नारायण गोसावी	८५
आर्थिक समस्यांचा अभ्यास		
'नंदीवाल्याचं पोर' मधील पोटजाती व व्यवसाय	प्रा.डॉ.बाळासाहेब शेळके	९०
भटक्या व विमुक्त समाजातील अंधश्रद्धा	श्री. घनश्याम आनंदगिरि गिरी	९५
भटक्या विमुक्तांचा आत्मकथनातील स्त्री प्रतिमा	डॉ. सविता अशोक व्हटकर	९७
'नंदीवाल्याचं पोर' मधील जातपंचायत व महाजातपंचायत	प्रा.साधू कोळेकर	१०६
कोल्हाट्याचं पोर - एक आकलन	श्री. भगवान जे. साबळे	१११
'नंदीवाल्याचं पोर' मधील विवाहपद्धत	प्रा.डॉ.बाळासाहेब चव्हाण	११५
भटक्या - विमुक्त समाजातील स्त्री जीवन	प्रा.डॉ.सावंत नितीश पांडुरंग	१३०
तीन दगडाची चूल: संस्कृतीदर्शन आणि समाज परिवर्तन	प्रा.सुभाष वाघमारे	१३३
पारधी समाजजीवनाचे विदारक	डॉ.नानासाहेब शामराव यादव	१४४
चित्रण करणारे आत्मकथन - चोरटा		
'नंदीवाल्याचं पोर' अंत्यविधी पद्धत	प्रा.बाळकृष्ण भोसले	१५१
भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने एक वाङ्मयीन अभ्यास	म्हाळाप्पा रामचंद्र कांबळे	१५५

भटक्या - विमुक्त समाजातील स्त्री जीवन

- प्रा.डॉ.सावंत नितीश पांडुरंग

प्रमुख, मराठी विभाग

जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर. ता.शिरोळ, जि.कोल्हापूर.

मोबा. ९८९०९३९८९८

Email : Nitishsavant7276@gmail.com

'भटके' हा शब्द 'नोमॅड' या इंग्रजी शब्दाचे रूपांतर आहे. नोमॅड हा शब्द 'नेमो' या ग्रीक शब्दापासून तयार झाला आहे आणि नेमो याचा अर्थ 'पशुपालक' असा होतो. भारत हा नैसर्गिक विविधतेने नटलेला देश आहे. या देशातील शेतीला वेगवेगळे ऋतू प्राप्त आहेत. प्रत्येक हंगामात उत्पन्न देणारी शेती सदाहरित असणारी दाट जंगले, अग्निजन्य घटकांपासून तयार झालेल्या पर्वतराई या सान्या गोष्टी या देशात उपलब्ध आहेत. येथील संपत्तीच्या आशेने, अन्नाच्या आशेने या देशावर अनेक मानववंशांनी आक्रमणे केली. व हे मानववंश येथेच स्थायिक होऊन येथील जनजीवनामध्ये मिसळून गेले. त्यामुळे येथील जातीच्या व जमातीच्या वांशिक निर्मितीबद्दल काही अनुमान करणे हे धारिष्ट्याचे ठरते. रिस्ले, मुजुमदार, इरावती कर्वे यासारख्या मानववंशशास्त्रज्ञांनी याबाबत परस्पर अनुमाने काढलेली आहेत. रिस्ले यांच्यामते देशस्थ ब्राह्मण, चित्पावन, आणि महार यांच्यात वांशिक साम्य दिसून येते. परंतु या तिन्ही जातींचा सामाजिक दर्जा मात्र अतिशय भिन्न भिन्न स्वरूपाचा दिसून येतो.

भारतातील आदिम व विमुक्त जमातीच्या मुळ उगमांचा शोध घेता त्यांचे तीन प्रमुख गट पडताना दिसतात.

१. ज्या जमाती हजारो वर्षांपासून मानवी संस्कृतीपासून अलग पडलेल्या असून अत्यंत दाट जंगलात राहतात. उदा. संधाल, भिल्ल, कोरकु, कोडाम, गोंड इत्यादी.
२. आपले वसतिस्थान उध्वस्त झाल्याने नागर संस्कृतीच्या आसपास राहणाऱ्या परंतु भीक मागणे किंवा आदिम कौशल्याचा वापर करून उपजीविका करणाऱ्या जमाती. उदा. कैकाडी, माकडवाले, गारूडी, गोपाळ, चित्रकथी, जोशी, पारधी, कंजारभाट इ.
३. जातीव्यवस्थेच्या आधाराने पण गावाबाहेर राहणाऱ्या जमाती उदा. रामोशी, बेरड, वडार, घिसाडी, गोंधळी इ. स्वातंत्र्यपूर्व काळात, विशेषतः इंग्रजी राजवटीमध्ये छोट्या मोठ्या चोऱ्या करणाऱ्या किंवा इंग्रजी सत्ता उलथून टाकण्याचा गुप्तपणे प्रयत्न करणाऱ्या आणि सतत बंडाळी करणाऱ्या काही जमाती गुन्हेगार जमाती म्हणून इंग्रज सरकारने त्या काळात बंदिस्त केलेल्या होत्या. या जमातींचा बंदोबस्त करण्यासाठी १८७१ साली या देशात गुन्हेगारी कायदा निर्माण केला होता. तो कायदा तब्बल ८१ वर्षे अस्तित्वात होता. या कायद्याखाली इंग्रज सरकारने १९८ जमाती देशातील गुन्हेगार जमाती म्हणून जाहीर केल्या होत्या. या गुन्हेगार जमातींना तीन तारेच्या कुंपणात ८१ वर्षे डांबण्यात आले होते. अशा प्रकारच्या माणसांचे तुरूंग, त्यांना त्या काळात 'सेटलमेंट' असे म्हटले जात असे. अशी एकूण ५२ सेटलमेंट वेगवेगळ्या राज्यात निर्माण करण्यात आली होती. "स्वातंत्र्यानंतर १९५२ साली भारत सरकारने इंग्रजांनी अंमलात आणलेला गुन्हेगारी कायदा रद्द केला आणि तीन तारेच्या कुंपणात बंदिस्त केलेल्या १९८ जमाती विमुक्त करण्यात आल्या. त्या जमातींना स्वातंत्र्योत्तर काळात 'विमुक्त जमाती' या नावाने ओळखले जाते." १

'बंजारा' ही तांडा संस्कृती मानणारी जमात आहे. बंजारा जमातीमध्ये लग्न ठरविण्याच्या काही पध्दती रसेल हिरालाल यांनी आपल्या 'कास्ट अँड ट्राइब्स ऑफ सेंट्रल प्रोव्हिजेस ऑफ इंडिया' खंड २ मध्ये नमुद केल्या आहेत. प्रथम नवरी मुलगी ज्या गावात असेल त्या गावाच्या अलिकडे असलेल्या गावात नवरा मुलगा आणि त्याचे मित्र येऊन थांबतात. दोन्ही पक्ष गावाच्या वेशीजवळ एकत्र येऊन एकमेकांस भेटतात. आणि याच ठिकाणी वधुमुल्य निश्चित केले जाते. "मुलीला 'घाज' घायची पध्दत या जमातीमध्ये अस्तित्वात आहे. घाज दिल्याशिवाय लग्न पक्के होत नाही. आजही चांगली सुबत्ता असलेला तांडा पाहून मुलीला देण्याचा प्रयत्न केला जातो. मुलगा मुलीच्या तांड्यात येतो, हे बंजारा जमातीच्या लग्नपद्धतीचे खास वैशिष्ट्य आहे" २ लग्नात नवरी मुलीची व तांड्याची स्तुती करणारी गीते गायली जातात. बंजारा जमातीमध्ये लग्नाआधी मुलीस तांड्यातील वृद्ध आणि अनुभवी स्त्रिया रोज संध्याकाळी 'रडणे' शिकवितात. कोणाला काय म्हणून रडावे हे ही शिकविले जाते. लग्नानंतर माहेरची मंडळीची कित्येक वर्षे भेट होत नसे म्हणूनच हा

रडण्याचा विधी या जमातीमध्ये आल्याचे या जमातीचे शामा बिमला पवार यांनी सांगितले आहे. बंजारामध्ये स्त्रीचा पुनर्विवाह करण्याची पद्धत आहे. त्यांच्यामध्ये मुलांपेक्षा मुलींची संख्या कमी आहे.

बेरड ही फार प्राचीन काळापासून भारतामध्ये अस्तित्वात असलेली, रानावनांचा व जंगलाचा आधार घेऊन राहणारी पूर्णपणे आदीत अशी भटकी जमात आहे. भारतामध्ये मुख्यतः बेळगांव, विजापूर, धारवाड, सोलापूर, कोल्हापूर, लातूर, उस्मानाबाद, या ठिकाणी बहुसंख्येने राहतात. महाराष्ट्रामध्ये असणारे रामोशी आणि कर्नाटकातील बेरड या जमातीचे लोक वांशिकदृष्ट्या एकच आहेत. बेरड समाजाकडे गटकोट किल्यांच्या संरक्षणाची जबाबदारी असे. बेरड समाजामध्ये मुलगी वयात आल्यानंतर (झीलशीं) ते मोठ्या प्रमाणावर समारंभाने साजरे करतात. तिला माळा घालतात. दागिने घालतात व शृंगारून मोठ्या लाकडी सिंहासनावर बसवितात. त्याला फुले, पाने लावून शृंगारलेले असते. स्त्रिया दिवसभर गाणी म्हणतात. नंतर सर्वांना मेजवानी देतात. "३

इतर भटक्या जमातीप्रमाणे बेरड जमातीमध्येही जात-पंचायतीस महत्त्व आहे. जमातीमधील तंटे, जमातीचे सामाजिक प्रश्न, जमातीच्या प्रमुखामार्फत सोडविले जातात. जमातीचा न्यायनिवाडा करणाऱ्यास 'कट्टीमनी' असे म्हणतात. "जर एखाद्या स्त्रीने जमातीबाहेरच्या व्यक्तीशी संबंध ठेवला म्हणून बहिष्कृत केले असेल व तिला जमातीत परत घ्यावयाची असेल तर कट्टीमनीच्या समोर तिच्या डोक्यावरील केस वस्त्याने काढले जातात. अलीकडे अशा स्त्रीचे वस्त्याने पाच केस काढले जातात. तसेच जमातीस प्रमुख पेटलेल्या रूईच्या काडीने जिभेला चटका देतो व त्या स्त्रीला थोडीशी दारू पिण्यास देतात. ही दारू प्याल्यानंतर स्त्रीचे शरीर शुद्ध होते असा बेरड जमातीत विश्वास आहे." ४

मासे मारणे व गोंदण काढणे हा व्यवसाय असणारी 'कटबू' ही जमात आहे. या जमातीत पाळण्याला बाशिंग बांधून लहाणपणीच मुलीचे लग्न लावले जाते. मुलीला द्याज द्यावे लागते. द्याजाच्या रकमेस 'तेरू' असे म्हणतात. लमाण भटक्यांपैकी एक कष्टकरी समाज आहे या समाजात बालविवाहाला महत्त्व आहे. लहान वयात लग्न केल्यावर पूण्य पदरात पडते अशी त्यांची कल्पना आहे. लमाण स्त्रीया आपल्या अंगभर गोंदून घेतात गोंदणाबाबत विचारल्यास त्या म्हणतात, "सौंदर्य कमी व्हावं, जास्तीत जास्त कुरूप दिसावं, परंपुरांच्या नजरेत न भरावं म्हणून आम्ही सर्वांवावर गोंदून घेतो" ५ असा हा समाज आहे.

निरनिराळ्या प्राण्यांचा खेळ करून स्वतःची उपजिविका करणारे अनेक भटके समाज महाराष्ट्रात आहेत. माकडांचा खेळ करणारा माकडवाला अस्वल पाळणारा दरवेशी, साप खेळविणारा मदारी किंवा सापवाला, ऊंटाच्या कसरती करून दाखविणारा रायरंद, साप पाळणारा गारूडी, तसा नंदीबैलाचा खेळ करून दाखविणारा 'ढवळा-नंदीवाला' 'नंदीबैल' हे या लोकांचे जगण्याचे प्रमुख साधन 'ढवळा' हे बैलाचे विशेषनाम आहे. स्वतःची ओळख ढवळा नंदीवाला असाही करून देतात. या समाजातील एखाद्या स्त्रीने अनैतिक संबंध ठेवले तर पंचायत तिला दोन वेळा समज देते. नंतर वागण्यात सुधारणा झाली नाही तर तिला एक हजार रुपये दंड केला जातो. त्या दंडाच्या पैशातून बकरे आणि कापून समाजाला जेवण दिले जाते. त्यातूनही सुधारणा झाली नाही तर तिच्या डोक्यावर भली मोठी दगडी शिळा देऊन तिला एका पायावर उभे राहण्याची शिक्षा केली जाते.

रावळ समाज हा नवनाथ परंपरेतील एक आहे. नागनाथ हे या समाजाचे मुळ पुरुष मानले जातात. भराडी गोंधळी हा समाज पूर्वी राजाश्रयाने राहत. शत्रूपक्षाचे गुपीत काढणेसाठी किंवा हेरगिरी करण्याच्या कामी या लोकांची नेमणूक केली जात असे. याही समाजात जातपंचायत अस्तित्वात आहे. विशेषतः या समाजातील बाळंत झालेली बाई मरण पावली तर तिला स्मशानात नेतेवेळी तिच्या घरापासून स्मशानापर्यंत रस्त्यावर राळे 'फेकले जातात. असे केल्याने मृत व्यक्ती घरी परत येऊ शकत नाही. अशी कल्पना त्यामागे आहे. पिढ्यान्पिढ्या भटकती करणारा कैकाडी समाज गावगाड्याच्या आश्रयाने उपजिविका करणारा आहे. कैकाडी समाजामध्ये स्त्रियांना मानाचे स्थान आहे. या समाजामध्ये मातृसत्ताक कुटुंब पध्दती आहे. कैकाडी समाजामध्ये मान्य नसलेल्या कोणत्याही गुन्ह्यामध्ये पंचलोक स्त्रीला शिक्षा किंवा दंड करित नाहीत. कैकाडी स्त्रीला पुराणकाळापासून आदीमायेचे रूप मानल्याचे उल्लेख सापडतात.

कैकाडी स्त्री कुंकू गोल न लावता चिरीप्रमाणे कुंकूवाची आडवी रेख लावताना दिसते. आडवे कुंकू लावले नाही तर समाजाची ती गुन्हेगार ठरते. "पूर्वी अनैतिक संबंध ठेवणाऱ्या स्त्रीस किंवा गरोदर राहणाऱ्या विधवेस जिवंत जाळण्याची शिक्षा दिली जात असे. अलीकडे काही फिरस्त्या कैकाडी समाजात अशा स्त्रीस वाळीत टाकण्याची किंवा सोडून देण्याची शिक्षा दिली जाते. अशी व्यक्ती किंवा स्त्री समाजाला मेली असे समजून त्या व्यक्तीच्या नावे पिंड देण्याची पध्दत महाराष्ट्रातील काही भागांमध्ये आहे." ६

गाडी लोहार हा समाज भाविक असून हे लोक शिवाचे उपासक आहेत. या समाजाला मुलगा होणे हे शुभ मानले

भटक्या-विमुक्तांची आत्मकथने: एक वाङ्मयीन अभ्यास

जात असे. त्यामुळे कुटुंबात मुलगी जन्माला आली तर तिला जिवंत गाढण्याची प्रथा या समाजात होती या समाजात दारूला सन्मान आहे. दारूशिवाय कोणतेही समाजातील कार्य पार पडत नाही. लोहार ही एक व्यावसायिक जात असून त्या शब्दाची उत्पत्ती 'लोह-कार' या संस्कृत शब्दापासून झाली आहे. 'कुंचीकोरवा' हा समाज कैकाडी जातीची एक पोटजात मानली जाते. पूर्वी या समाजात बालविवाह रूढ होते. गरोदर बाईच्या पोटाला कुंकू लावून पोटातल्या गर्भाचा विवाह निश्चित केला जात असे किंवा मुलगी झाली की, त्याच दिवशी सोयऱ्याच्या घरी जाऊन तिचं लग्न पक्कं केलं जात असे. 'कुंचीकोरवा' या समाजात मैत झाली की, फटाके वाजविले जातात. मैतीवर पैसे उधळले जातात आणि प्रेताला पुरून टाकतात.

मांग-गारुडी ही भटकी जमात आहे. मांग गारुडी हे साप खेळविण्याचा धंदा करित म्हणून त्यांना मांग गारुडी म्हणून ओळखले जाते. 'मांग गारुड्यांमध्ये पुनर्विवाहाची पध्दत आहे. परंतु पुनर्विवाह झालेल्या स्त्रीस धार्मिक समारंभात कोणताच मान मिळत नाही. कारण पुनर्विवाह करणाऱ्या स्त्रीचा म्होतूर लावलेला असतो. तिला बांशीग बांधलेले नसते. जर बांशीग बांधून लग्न झाले नसेल तर त्या स्त्रीला मांग-गारुडी कमी समजतात व तिला जमातीत किंमत मिळत नाही.'^७ पारधी ही मागासलेली व रानटी जमात आहे. पारधी जे जे प्राणी पक्षी पकडतो त्या सर्वांचे मांस खातो. मुलीला किंवा स्त्रीला पैशासाठी गहाण ठेवण्याची पध्दत या जमातीमध्ये आजही आस्तित्वात असल्याचे दिसून येते. पारधी जमातीमध्ये नवऱ्याला सुध्दा आपली बायको पैशासाठी गहाण ठेवता येते. नवरा मेलेल्या पारधी स्त्रियांना दुसरीकडे जाऊ देत नाही. मेलेल्या नवऱ्याचा भाऊ तिच्याशी म्होतूर लावून घेतो. पारधी जमातीमध्ये बाईला 'रांड' म्हणून बोलविले जाते. 'आई' म्हणण्याऐवजी लहान मुले सुध्दा 'रांड' या शब्दाचा वापर सहजगत्या करताना दिसतात.

निष्कर्ष

१. अज्ञानामुळे भटक्या जाती-जमातींना आपल्या भूतकाळांविषयी प्रचंड अभिमान आहे.
२. इतर जाती जमातीपेक्षा आपण श्रेष्ठ आहोत अशी प्रत्येक जातीतल्या लोकांची भावना आहे.
३. प्रत्येक जातीजमातीत उच्चनिचतेचे ताण-तणाव कायम आहेत.
४. जात पंचायतीची तीव्रता आहे. अनेक जीवघेणे कायदे कानू अमलांत आणले जातात. शिक्षणामुळे त्यामध्ये बदल होईल परिवर्तन होईल.
५. देवदेवतांचा प्रचंड मोठा पगडा आहे. पण कालांतराने त्यामध्ये बदल होईल (कारण-भटकंती करणाऱ्या या लोकांना देवाधर्माचा मोठा आधार वाटत असावा.)
६. स्त्रियांकडे बघण्याचा दृष्टीकोन पारंपारिक आहे. काही रानटी, भटक्या जमातीतील स्त्री शिक्षणामुळे बदलू शकेल.
७. देवधर्म, अंधश्रद्धा, उपास तापास या गोष्टी अज्ञानामुळे आलेल्या दिसतात.
८. भटक्यांची बोली भाषा आणि पोटासाठी नागर समाजामध्ये आलेल्या लोकांच्या भाषेत हळूहळू बदल होईल.
९. अज्ञानामुळे स्वतःबद्दलची अपराधी भावना मनामध्ये कायम आहे.

संदर्भ

१. चव्हाण रामनाथ नामदेव : भटक्या विमुक्तांचे अंतरंग, सुगावा प्रकाशन पुणे, पाचवी आवृत्ती, २०१३ पृ. ८
२. माने लक्ष्मण : विमुक्तायन महाराष्ट्रातील विमुक्त जमाती : एक चिकित्सक अभ्यास यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान, मुंबई. वितरक - मौज प्रकाशन, १९९७, पृ. १३
३. देवगांवकर एस. जी. - महाराष्ट्रातील निवडक जाती-जमाती. श्री साईनाथ प्रकाशन, नागपूर प्रथम आवृत्ती - २००९, पृ. ५३
४. उ.नि. माने लक्ष्मण - पृ. ३१.
५. उ. नि. चव्हाण रामनाथ - पृ. २३.
६. उ. नि. चव्हाण रामनाथ - पृ. ५०.
७. उ. नि. माने लक्ष्मण - पृ. ७४.

* * *

॥ एकमेका सहाय्य करू । अवघे धरू सुपंध ॥

आंबेगाव तालुका विद्या विकास मंडळ संचालित
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव,

ता.आंबेगाव जि. पुणे. पिन कोड - ४१२४०८

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या गुणवत्ता सुधार योजनेतर्गत
आणि मराठी विभाग आयोजित

राष्ट्रीय चर्चासत्र

दि. १२ व १३ फेब्रुवारी २०१६

यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्य : स्वरूप व समीक्षा

चर्चासत्र स्मरणिका ग्रंथ

संपादक

डॉ. ज्ञानेश्वर वाल्हेकर
प्रा. डॉ. पुरुषोत्तम काळे
प्रा. पोपट माने

प्रकाशक

यशोदीप पब्लिकेशन्स, पुणे
आणि
प्राचार्य इंद्रजित भाऊराव जाधव
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव, जि. पुणे

© प्राचार्य इंद्रजित भाऊराय जाधव,
बी. डी. काळे महाविद्यालय, घोडेगाव
ता. आंबेगाव, जि. पुणे
मो. ९४२३५३२६७७

प्रथम आवृत्ती
१२ फेब्रुवारी २०१६

मांडणी व सजावट
यशोदीप पब्लिकेशन्स,
रूपाली अवचरे, निखिल लंभाते
२१७ ब, जोरी निवास, नारायण पेठ, पुणे - ३०.
फोन - ०२०-४१२१७४४१, ९८५०८८४१७५, ९०२८७३६००१

मुद्रक
समर्थ प्रोसेस, पुणे

मूल्य
रु. ३००/-

ISBN : 978-93-83471-92-8

या संपादित स्मरणिका ग्रंथातील समाविष्ट शोधनिबंध लेखकांच्या विचारांशी संपादक, प्रकाशक, महाविद्यालय व संस्था सहमत असेलच असे नाही. शोधनिबंध लेखकांची त्यांच्या विषयानुसार ती त्यांची वैयक्तिक मते व निष्कर्ष आहेत. - संपादक

विभाग २. भाषा व साहित्य, समीक्षाविषयक

- १ यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्यलेखन स्वरूप आणि समीक्षा ! / डॉ. मधुकर मोकाशी / ८१
- २ यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्यप्रेम / डॉ. भाऊसाहेब गव्हाणे / ८५
- ३ यशवंतराव चव्हाण यांचे साहित्यविषयक विचार / सागर शंकर / ८७
- ४ यशवंतराव चव्हाण यांचे भाषा व साहित्यविषयक विचार / श्री. माणिक शिंदे / ९०
- ५ यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिविशेष / डॉ. सुनील निगडे / ९२
- ६ यशवंतराव चव्हाणांची लेखनशैली / प्रा. तुषार भोसले / ९४
- ७ 'राज्यभाषा' समर्थक : यशवंतराव / प्रियंका जगताप / ९७
- ८ यशवंतराव चव्हाण यांचे भाषा व साहित्य विषयक विचार / प्रा. राहुल गायकवाड / ९९
- ९ यशवंतराव चव्हाण यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावना / प्रा. महारूद्र जगताप / १०१
- १० यशवंतराव चव्हाण यांचे समीक्षालेखन / प्रा. संदिप परदेशी / १०४
- ११ यशवंतराव चव्हाण यांच्या भाषणातील साहित्य विषयक विचार / प्रा.निवृत्ती बेंडे / १०६
- १२ यशवंतराव चव्हाण यांचे भाषा व साहित्य विषयक विचार / प्रा. सदाशिव पाटील / ११०
- १३ यशवंतराव चव्हाण यांची साहित्यविषयक व भाषाविषयक भूमिका / डॉ. नानासाहेब यादव / ११३
- १४ प्रतिभासंपन्न साहित्यिक यशवंतराव चव्हाण / डॉ. प्रभाकर घोडके / ११५
- १५ यशवंतराव चव्हाण यांच्या साहित्यजीवनाची समीक्षा / डॉ. बाळासाहेब टेकाळे / ११७
- १६ यशवंतराव चव्हाण यांचे भाषा व साहित्यविषयक विचार / प्रा. हरिभजन कांबळे / १२०
- १७ मराठी साहित्य व साहित्यिकांविषयी यशवंतराव चव्हाण यांची अभिरुचीसंपन्नता / डॉ. पांडुरंग भोसले / १२३
- १८ यशवंतराव चव्हाण यांनी लिहिलेल्या प्रस्तावना / श्री. लक्ष्मण साठे / १२५
- १९ यशवंतराव चव्हाणांची समाज व साहित्यविषयक भूमिका / राम गायकवाड / १२७

विभाग ३. पत्रलेखन, लेखसंग्रह, भाषणे विषयक

- १ 'माझा विरंगुळा' या भाषणातून प्रतिबिंबित झालेले यशवंतराव चव्हाण यांचे व्यक्तिमत्त्व / प्रा. एन.व्ही. शिंदे / १२९
- २ यशवंतराव चव्हाण यांच्या पत्र व्यवहारातील विशेष आणि साहित्यसंपदा / डॉ. सुनिता देशमुख / १३१
- ३ दीक्षांत समारंभातील यशवंतराव चव्हाण यांचे विचार / राजेखान शानेदिवाण / १३४
- ४ 'ऋणानुबंध' मधील यशवंतराव / गणेश सावजी / १३९
- ५ यशवंतराव चव्हाण यांच्या भाषणातील सामाजिकता / प्रा. अतुल चौरें / १४१
- ६ यशवंतराव चव्हाण यांचे वक्तृत्व व भाषणे / डॉ. तुषार चांदवडकर / १४६
- ७ पत्रसंवादातून साकारलेले यशवंतराव चव्हाण / प्रा. अलका मटकर / १५०
- ८ यशवंतराव चव्हाण यांचे निवडक लेख / प्रा. विक्रम जाधव / १५४

विभाग ४. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक व शिक्षण विषयक

- १ यशवंतराव चव्हाण यांची राष्ट्र पायाभरणी आणि आजचे बदलते राजकारण / डॉ. नानासाहेब पवार / १५६
- २ यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील योगदान / डॉ. नितीश सावंत / १५८
- ३ यशवंतराव चव्हाण यांचे कृषी, शिक्षण, ग्रामविकास आणि सांस्कृतिक क्षेत्रातील योगदान / दत्तात्रय डुंबरे / १६१

यशवंतराव चव्हाण यांचे राजकीय आणि सामाजिक क्षेत्रातील योगदान

प्रा. डॉ. सावंत नितीश पांडुरंग

जनतेच्या जीवनातले प्रश्न हाती घेऊन काही निधी व कार्यक्रमाची आखणी करून राजकीय पक्षांनी पुढे आले पाहिजे असा कार्यक्रम आणि तो कार्यक्रम शासन संस्थेमार्फत पार पाडण्याइतकी शक्ती ही राजकीय पक्षांची कसोटी आहे.

- यशवंतराव चव्हाण (सांगली भाषण)

राजकीय विचार

महाराष्ट्र आणि राजकारण यांचा जवळचा संबंध आहे. १९२० ला टिळक पर्वाचा अस्त होऊन गांधी पर्वाला सुरवात झाली होती. राष्ट्रीय काँग्रेसमध्ये महात्मा गांधींचा प्रभाव वाढलेला होता. खेड्यापाड्यातील निरक्षर व दरिद्री समाजाला जागृत केले तरच चळवळीची ताकद वाढू शकेल, हे काँग्रेसच्या इतिहासात गांधीजींनी प्रथम ओळखले होते. खरा भारत खेड्यात आहे 'खेड्याकडे चला' हा संदेश म्हणूनच त्यांनी दिला. ग्रामीण जनतेला जागृत करण्याच्या निमित्ताने खेड्यापाड्यांत सभा होऊ लागल्या.

जागतिक घडामोडी जाणण्याची तीव्र जिज्ञासा, आधुनिक ध्येयवादाचे आकर्षण, राजकीय संगरात सामील होण्याची नित्य तयारी इत्यादी गोष्टीमुळे यशवंतरावांच्या व्यक्तित्वाची वैशिष्ट्यपूर्ण जडण-घडण झाली आहे. बहुजन समाजात नवशिक्षण घेतलेल्या आणि राजकीय जीवनाचा दीर्घ अनुभव असलेल्या हातावरच्या बोटान्वर मोजण्याइतक्याच व्यक्ती मराठी भाषिकांत आढळतात. त्यांच्यामध्ये अगदी वरच्या क्रमांकात यशवंतरावांची गणना करावी लागते.

यशवंतराव चव्हाणांचे राजकीय कार्यक्षेत्र पुण्यापासून कोल्हापूरपर्यंतचा प्रदेश व विशेषतः सातारा जिल्हा होय. यशवंतराव लहान वयात, माध्यमिक शिक्षण पुरे होण्याच्या आत राजकारणात ओढले गेले. सत्यशोधक चळवळीचा त्यांना उपयोग झाला. क्रांतीकारी विचारसारणी आणि ध्येयवाद त्यांनी अंगिकारला. मार्क्सवादावर आधारलेल्या एम.एन. रॉय यांच्या मानवतावादी विचारसारणीचा आदरपूर्वक अभ्यास त्यांनी केला. या अभ्यासामुळे स्वतंत्रपणे सामाजिक व राजकीय प्रश्नांची मीमांसा करण्याची पात्रता त्यांना प्राप्त झाली.^१ एम.एन. रॉय यांच्या रॅडिकल काँग्रेस जनात यशवंतराव काही काळ दाखल झाले होते त्यामुळे मानवेंद्रनाथ रॉय यांच्या विचारसरणीचा पगडा त्यांच्यावर पडला होता. काँग्रेसचा एक सामान्य कार्यकर्ता म्हणून त्यांच्या राजकीय प्रवासाची सुरवात झाली. त्यानंतर मुख्यमंत्री ते केंद्रीय मंत्री एवढ्या प्रवासात त्यांना पक्षाची भूमिका मांडावी लागली. त्यातून यांचे राजकीय विचार व्यक्त झाले आहेत. सोनियाचा दिवस, लोकशाही विकेंद्रीकरण, बाँकाकडून अपेक्षा, सीमा प्रश्न, महाराष्ट्राच्या भवितव्याची सफर, लोकशाहीतील नियोजन, जगन्नाथाचा रथ, लोकशाही राज्यकारभाराची कसोटी, जीवन पद्धतीचा पाया, नव्या जीवनाची साधन शक्ति, समाजवादाचा आमचा मार्ग, लोकशाहीतील प्रशासन, सामाजिक प्रगतीच्या प्रेरणा, काँग्रेसची ऐतिहासिक भूमिका, आमच्या सामर्थ्याचे जीवनस्रोत, पक्षसंघटनेच्या बदलत्या दिशा, आर्थिक प्रश्नांचे राजकीय स्वरूप, लोकशाही आणि प्रत्यक्ष आंदोलन, भारताची सद्यःस्थिती, एक चिंतन, बांधिलकीचे राजकारण, पुरोगामी आर्थिक धोरण, पक्षावर अभंग निष्ठा या भाषण लेखातून त्यांनी राजकीय विचार व्यक्त केले आहेत. अलीकडील राजकारणात एखाद्याला नेतृत्व चिकटवून गुरू-शिष्य परंपरा निर्माण करण्याची प्रथा यशवंतरावांना मान्य नाही. अशा प्रथेमध्ये कोणतातरी स्वार्थ दडलेला असतो. असे ते म्हणतात. मोठ्या माणसांचे संस्काराचे व विचारांचे परिणाम होऊन संस्कारक्षम नेतृत्व घडण्यास मदत होते. समाजाचे जीवन प्रवाही आणि जिवंत ठेवायचे असेल, तर विचारांची अंमलबजावणी केली पाहिजे. त्याचा आचार घडविला पाहिजे हे करताना भोवतालची परिस्थिती आणि वातावरण यांचा विचार करावा लागतो. त्यासाठी व्यवहार बुद्धी असावी लागते. अशा नेत्यांची व्याख्या ते पुढील शब्दांत करतात, आपल्या मूळ निष्ठा, मूळ प्रेरणा त्यांच्याशी कोणतीही तडजोड न करता त्यांचा लोकजीवनामध्ये आचार घडवित असताना करावे लागणारे फेरफार ज्या माणसाला समजतात, त्याला मी नेता मानतो.^२ २० ऑक्टोबर १९६२ ची रात्र

संपूर्ण भारताची काळरात्र ठरली. चीनने याच रात्री भारताच्या उत्तर सीमेवर अचानक आक्रमण केले. यशवंतरावांच्या राजकीय जीवनातील अखेरीस अशा नव्या पर्वाला सुरुवात झाली हा सहाद्री हिमालयाच्या मदतीसाठी वेळ आल्यास आपल्या काळ्या फत्तराच्या हातीचा कोट करील^३ असे १ मे १९६० रोजी यशवंतराव नेहरूंना म्हणाले होते. इतिहासाने यशवंतरावांची वाणी खरी ठरवली होती. शब्दाचा यशवंतरावांना अभिप्रेत असलेला अर्थ फारच व्यापक स्वरूपाचा आहे. ते म्हणतात, आजकाल नेतृत्व याचा अर्थ फारच मर्यादितपणे केला जातो. राजकारणात एखादे पद प्राप्त झाले की, त्याला नेता म्हणायचे ही सवय जितक्या लवकर दूर होईल, तितकी त्याची गरज आहे. राजकारणातला प्रमुख, म्हणजे समाजाचाही नेता, ही चुकीची व्याख्या आहे. 'नेतृत्व' हा शब्द व्यापक अर्थाचा आहे. वेगवेगळ्या शास्त्रात प्रगती घडत आहे. वेगळे आदर्श निर्माण होत आहेत. त्यांचा काही सामूहिक परिणाम घडत आहे हा सामूहिक परिणाम घडविणारे त्या त्या क्षेत्रातील जे कोणी आदर्श असतील ते खरे नेते नव्या आदर्शाचा संपूर्ण समाजजीवनावर परिणाम करण्यासाठी, त्याचा वापर करणारी जी माणसे असतात, त्यांच्या ठिकाणीही असतेच. विचारांची, माणसांच्या मनांची मशागत करणे आणि त्यांचे आदर्श परिणाम घडवून आणणे या नेतृत्वाचा कसोट्या मानल्या, तर टिळक, गांधी, नेहरू यांनी त्या अर्थाने खरे नेतृत्व केले. त्यांच्या नेतृत्वाला काही एक वेगळा अर्थ आहे.^४ असे नेतृत्व यशवंतरावांना अभिप्रेत होते.

सामाजिक विचार

एकमेकांच्या वराने वसवलेले, दारिद्र्याने निराश झालेले, आजपर्यंत एकसारखा कुणी तरी आपल्यावरती अन्याय केला, या भावनेने इतरांकडे संशयाने पाहणार असे गाव वसण्यापेक्षा एकमेकांकडे सहृदयतेने, मदत करण्याच्या भावनेने पाहणारे बंधूबंधूंचा असा एक निराळा समाज खेड्यातून आपल्याला उभा करावयाचा आहे

.....यशवंतराव चव्हाण

महाराष्ट्रातील सामाजिक समस्यांची पूर्ण जाणीव यशवंतरावांना आहे. त्या दृष्टीने ते आपले विचार मांडतात. भारतीय समाजाला अस्पृश्यतेची लागलेली कीड नष्ट करण्यासाठी कायदा व व्यवहार यांची संगती घालण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री झाल्यावर गुलामी पद्धतीची महार वतीन पद्धती नष्ट करणारा कायदा त्यांनी केला. या वतनी पद्धतीमुळे पूर्वाश्रमीच्या महार समाजाचा सर्व दृष्टीने अधःपात झालेला होता. त्यामुळे त्यांचे जीवन सर्वस्वी गुलामाप्रमाणे बनलेले होते. महार हा हरकामी, सांगकामी वतनी गावकामगार होता महार वतनदाराच्या घरच्या किती माणसांनी व कोणी काम करावे हे निश्चित नव्हते. त्यांच्या घरात असेल त्याने, मग तो गडी असो वा बाई असो, म्हातारा असो वा तरणा असो, मुलगी असो वा सून असो, सांगेल ते काम अंगावर पडेल ते काम केलेच पाहिजे, असा महारांच्या वतनी कामाचा दंडक असे.^५ महार वतनदाराला कामाचे तास नियमित नव्हते. महाराने किती तास काम करावे याला प्रत्यक्ष रोजच्या व्यवहारात काही नियमच नव्हता. महार आजारी असो वा इतर दुःखात असो, चोवीस घंटे गुलामाप्रमाणे महार गावकामगाराच्या गळ्याभोवती वतनी कामाचा फास होता. वतनी कामामुळे महारांचे जीवन सर्वस्वी गुलामाप्रमाणे झाले होते. म्हणूनच डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर 'महार वतन म्हणजे विसाव्या शतकातील गुलामगिरी आहे' असे म्हणत होते.

यशवंतरावांचे जीवन 'देवराष्ट्रे' यासारख्या खेड्यात गेल्याने त्यांना 'महार वतनी गुलामी पद्धतीच्या' कामाची पूर्ण कल्पना असणे स्वाभाविक होते. 'महार वतन' हे समाजाच्या प्रगतीच्या मार्गातील धोंड आहे याची जाणीव त्यांना झाली. मुंबई राज्याचे मुख्यमंत्री म्हणून हातात सत्ता येताच त्यांनी हा कायदा करून पूर्वाश्रमांच्या महार समाजाला वतनी गुलामगिरीच्या दावणीतून मुक्त केले. भूमिहिनांच्या पदरी जमीन देण्याचे कार्य त्यांनी केले. भूमिहिनांच्या आर्थिक समस्या मूलभूत आहेत. त्यांच्या रोजच्या पोटापाण्याचा प्रश्न आहे, तो सोडवला पाहिजे, ही मूळ विचारसारणी यशवंतरावांची होती.

नाशिक येथे सामाजिक परिषदेचे उद्घाटन करताना ते म्हणतात, आधी राजकीय सुधारणा की आधी सामाजिक सुधारणा हा प्रसिद्ध व उद्बोधक वाद टिळक आणि आगरकर यांसारख्या महापुरुषांमध्ये झाला. या वाद-संवादातूनच महाराष्ट्र सामाजिकदृष्ट्या आर्थिक पुरोगामी बनला यात शंका नाही.^६ समाजातल्या सर्वच घटकांकडे यशवंतरावांचे लक्ष होते. मराठी साहित्यिक आणि शास्त्रज्ञ यांना मराठी भाषेचा विकास करण्याचे ते आवाहन करतात. १२ मार्च १९६० रोजी सांगली येथे त्यांच्या ४७ व्या वाढदिवस समारंभात मराठी भाषेविषयी ते म्हणतात, "नव्या महाराष्ट्रात मराठी भाषेचे काम करावयाचे आहे, ही विनंती मी लेखकांना करित आहे. मराठी भाषेत जी शब्दांची वाण आहे ती नव्या महाराष्ट्रात भरून काढावयाची आहे. जुने शब्द तर वापराच, पण नवीन शास्त्रीय ज्ञानाचा इमला

उभारावयाचा आहे. तो तोलून घरील असे शब्द निर्माण करा. केवळ भूतकाळांकडे पाहून चालणार नाही. भविष्यकाळात पुढे जावयाचे आहे. भूतकाळातील परंपरा सध्या आपण कोठे आहोत व कोठे जावयाचे आहे हे सर्व पाहून पुढे जावयाचे आहे.”^७ असा मोलाचा संदेश ते देतात.

यशवंतराव चव्हाण आजही एक जाणकार आणि वैचारिक नेता म्हणून मानले जातात. त्यांच्या रोजनिशीत (२२ सप्टें. १९६५) त्यांनी जे शब्द नोंदले त्यावर त्यांच्या विचारांचे दर्शन होते. त्यांनी लिहिले होते की, : “....तर अशी पहिली फेरी पार पडली, दुसरी फेरी कोठे, केव्हा असेल? मला मात्र आतून जाणवते आहे की, जगाच्या या भागातील कटकटींना ही फक्त सुरुवात आहे. आपण आपल्याला मिळणाऱ्या असंतीचा उपयोग कसा करतो, यावर या देशाचे भवितव्य ठरणार आहे. भारताच्या भोवती विळखा टाकण्याची धोकादायक प्रक्रिया शत्रू राष्ट्रांनी पूर्ण केली असे दिसते. काश्मीर प्रश्नावर संयुक्त राष्ट्र संघटनेतील पुढारी राष्ट्र आणि रशियासुद्धा आपल्या बाजूला नाही. दुःखाची गोष्ट म्हणजे आपण एकाकी आहोत. आपल्या आजवरच्या परराष्ट्र धोरणाचा हा परिणाम. तो प्रश्न (काश्मीर) मुळात राजकीय स्वरूपात अर्थात त्याचे उत्तर राजकीय हवे, असले पाहिजे. हा चेंडू राजकारणाच्या प्रांगणात पुन्हा पडत आहे. तिथेच त्याची खरी खेळी. लष्करी वर्तुळात त्याची जागा नाही. दूरदृष्टीने, धैर्याने आपल्या राजकीय नेतृत्वाला असणारे हे आव्हान आपण स्वीकारून दाखवू अशी मला आशा आहे.”^८ ‘काश्मीर प्रश्न - पुढे काय?’ याबाबत त्यांनी हे विचार व्यक्त केले होते, असे दिसते. तसेच २२ सप्टे. १९६५ ची नोंद भारताच्या भोवती विळखा टाकण्याची धोकादायक प्रक्रिया शत्रू राष्ट्रांनी पूर्ण केली होती असे दिसते. त्याबाबत अशा शब्दांत त्यांनी आपल्या मनःस्थितीचे वर्णन केले होते.

यशवंतरावांच्या वाणीवर माणसांनी प्रेम केले. कारण त्यांनी माणसांच्यावर नितांत प्रेम केले. त्यांची अशी श्रद्धा होती की, देश मोठा होतो तो पहिल्या प्रतीच्या माणसांच्या कृतीने मोठा होतो. त्यासाठी बुद्धी, आचार आणि विचार हे त्या माणसाने पणाला लावलेले असतात.

संदर्भ

१. संपा. तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, ‘श्री यशवंतराव चव्हाण’, अभिनंदन ग्रंथ, राजकीय सहयात्री - तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी, मुद्रक मौज प्रिंटींग ब्युरो, खटाववाडी, मुंबई. १९६१ पृ.११.
२. चव्हाण यशवंतराव - युगांतर - कॉन्टिनेटल प्रकाशन १९९९ पृ.२११.
३. माने डी.ए., ‘शिल्पकार यशवंतराव चव्हाण’, नयन प्रकाशन, विसापूर, प्र.आ.१९८७ पृ.४०.
४. चव्हाण यशवंतराव, ‘ऋणानुबंध’, प्रेस्टीज पब्लिकेशन, पुणे, १९८६, पृ. ५७,५८.
५. उ.नि. ‘अस्पृश्य व नवदीक्षित बौद्ध’, शंकरराव खरात पृ.क्र. २७.
६. चव्हाण यशवंतराव, ‘सह्याद्रीचे वारे’, यशवंतराव चव्हाण प्रतिष्ठान मुंबई, पृ.क्र. १६९.
७. चव्हाण यशवंतराव, ‘शिवनेरीच्या नौबती’, संपा- तळवळकर गोविंद व लिमये आ.ह. व्हीनस बुक स्टॉल १९६१ पृ.क्र. ८८
८. राम प्रधान, ‘वादळमाथा ते १९६५ भारत-पाक युद्ध - संरक्षणमंत्री यशवंतराव चव्हाण १९६२-१९६६’, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र.आ. २०१३ पृ. ३५९,३६०

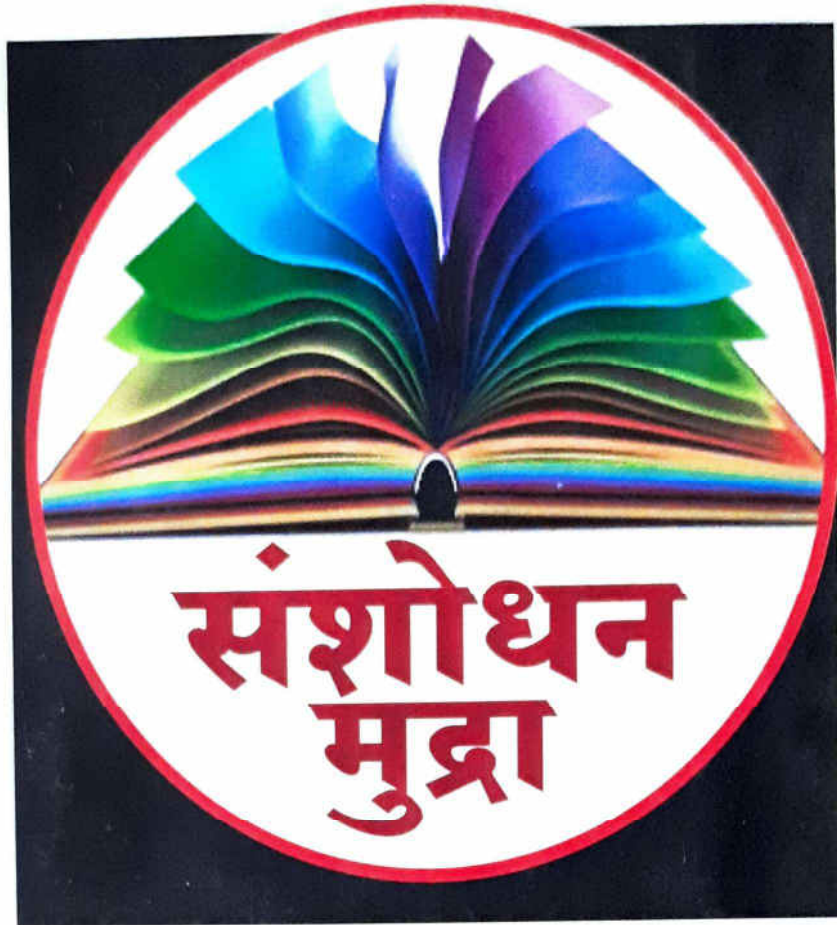
प्रा. डॉ. सावंत नितीश पांडुरंग

मराठी विभाग प्रमुख

जयसिंगपूर कॉलेज, जयसिंगपूर

ता. शिरोळ जि. कोल्हापूर ४१६१०१

ई मेल - Nitishsawant7276@gmail.com

मराठी, हिंदी आणि इंग्लिश भाषेतील संशोधनाच्या संधी

संपादक

डॉ. राहुल पाटील

संशोधनमुद्रा

[मराठी, हिंदी आणि इंग्लिश भाषेतील संशोधनाच्या संधी]

संपादक

प्रा. डॉ. राहुल अशोक पाटील

मराठी विभागप्रमुख,

मराठा विद्या प्रसारक समाजाचे,

गुरुवर्य मामासाहेब दांडेकर कला,

भगवंतराव वाजे वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, सिन्नर

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठ यांच्या गुणवत्ता मुधार योजनेच्या अनुदानातून आयोजित राज्यस्तरीय चर्चासत्राचे 'सेमिनार प्रोसिडिंग'

- ❧ स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १०९७
- ❧ संशोधनमुद्रा
(समीक्षा-संदर्भ)
- ❧ प्रकाशक आणि मुद्रक :
श्री. एल. व्ही. तावरे
स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
पुणे - ४११ ०३०.
टेलिफॅक्स : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
ई-मेल : snehavardhan@vsnl.net
- ❧ © डॉ. राहुल पाटील
- ❧ प्रथमावृत्ती : १ जानेवारी २०१६
- ❧ मुखपृष्ठ : राजेंद्र गिरधारी
- ❧ अक्षरजुळणी : सॉफ्टवर्ल्ड सर्व्हिसेस, पुणे
- ❧ मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ❧ ISBN 978-93-85709-17-3
- ❧ पृष्ठसंख्या : ३००
- ❧ मूल्य : ₹ ३००/-

अनुक्रमणिका

• चर्चासत्र आणि ग्रंथाचे वेगळेपण हे संचित ! / श्रीमती निलीमाताई वसंतराव पवार	०५
• प्रयत्न आमचे, सहकार्य सगळ्यांचे / डॉ. एस. एस. काळे	०९
• संपादकीय भूमिका / डॉ. राहुल अशोक पाटील	१०
१. भाषिक विषयाच्या संशोधनसंधी / डॉ. बाबुराव उपाध्ये	१३
२. संशोधन संधी: काही दिशा / डॉ. नितीश सावंत	२०
३. मराठी साहित्य संशोधनाचे स्वरूप आणि परंपरा / डॉ. शीतल इंगळे- गिरी	२५
४. संशोधनाच्या 'लोकल टू ग्लोबल' संधी / डॉ. शंकर बोन्हाडे	३२
५. संशोधन : भाषिक संशोधन, विविध प्रकार आणि संधी / डॉ. राहुल अशोक पाटील	३६
६. संशोधन: स्वरूप, परंपरा आणि नव्या संधी / डॉ. राजेंद्र सलालकर	४३
७. मराठीतील संशोधनसंधी / डॉ. उज्ज्वला लक्ष्मणराव भोर	५५
८. साहित्य संशोधनातील नव्या दिशा आणि संधी / डॉ. राजेंद्र आर. सांगळे	५९
९. संशोधनाच्या नव्या दिशा: एक दृष्टिक्षेप / प्रा. दिलीप टी. जाधव	६६
१०. बोलीभाषा: संशोधनाचे स्वरूप आणि आवश्यकता / डॉ. किरण नामदेव पिंगळे	७३
११. बोलीभाषा: अभ्यासाची नवनवी क्षितिजे / प्रा. व्ही. बी. राठोड	८०
१२. मराठी विज्ञान साहित्यातील संशोधन/ डॉ. पौर्णिमा बोडके	८८
१३. लोकसाहित्यातील संशोधनाच्या नव्या संधी / डॉ. लता दोधू पवार	९३
१४. बोहडा- लोकसाहित्यात अभ्यासाची गरज / प्रा. योगेश आहेर	१००
१५. आदिवासी साहित्य व संशोधन / प्रा. तुकाराम भवर	१०३
१६. लोकसाहित्यातील संशोधनाच्या संधी / श्रीमती मंजुषा सोनार	१०८

संशोधन संधी: काही दिशा

- डॉ. नितीश पांडुरंग सावंत

मराठी विभाग प्रमुख, जयसिंगपूर कॉलेज,
जयसिंगपूर, ता.शिरोळ, जि. कोल्हापूर ४६१०१.

संशोधन ही अभिक्रिया मानवाच्या कल्पनेपेक्षा त्याच्या बुद्धितत्वाला प्राधान्य देणारी अभिक्रिया आहे. कारण या अभिक्रियेने संपूर्ण मानवी जीवन व्यापलेले आहे. कोणत्याही क्षेत्रातील संशोधन हा एक बौद्धिक व्यापार आहे. शोध घेणे ही माणसाची मूलभूत प्रवृत्ती आहे. प्रत्येक गोष्ट समजून घेण्याच्या, कुतुहलाच्या प्रेरणेतूनच शोधप्रक्रियेचा जन्म झाला. माणसाने आपल्या बौद्धिक क्षेत्राच्या जोरावर नवनव्या ज्ञान क्षेत्रांना जन्म दिलेला आहे. माणसाच्या मनात निर्माण होणाऱ्या प्रश्नांमध्येच खऱ्या अर्थाने या शोधप्रक्रियेचे रहस्य दडलेले आहे. यासंदर्भात उषा देशमुख म्हणतात, “मूर्त वास्तवाचे शोधन आणि अमूर्ताला वास्तवात आणण्यासाठी शोधन अशी दुहेरी जिज्ञासा शोधाच्या पाठीमागे प्रभावी ठरते.”^१ थोडक्यात, अज्ञानाचा शोध घेणे ही मानवी वृत्ति-प्रवृत्ती असून ती तो स्वतःच्या सुखासाठी, स्वतःच्या व्यवहारासाठी किंवा स्वतःच्या अभिवृद्धीसाठी वापरत असतो.

संशोधन ही एक सतत चालणारी चिंतन प्रक्रिया आहे. केवळ एखाद्या गोष्टीचा शोध घेणे म्हणजे संशोधन नव्हे. तो संशोधनाचा पहिला घटक ठरतो. त्या घटकाचे विश्लेषण करून एका नव्या सिद्धांतापर्यंत पोहोचल्यावर संशोधनाला एक नवी परिपूर्णता लाभते. कोणतेही संशोधन हे एका अर्थाने कधीही परिपूर्ण होऊ शकत नाही कारण एका विशिष्ट दृष्टिकोणातून एका व्यक्तिमनाला भावलेली ती कलाकृती असते. विज्ञान साहित्य आणि कलेला माणसाच्या जीवनात फार महत्त्वाचे स्थान आहे. विज्ञान युगामुळे मानवी जीवनात आज प्रचंड परिवर्तन झालेले आहे. मानवी जीवनाबरोबरच साहित्याचे क्षेत्रही विस्तारित झाले आहे. साहित्य हा समाजजीवनाचा आरसा आहे. त्याचे प्रतिबिंब त्यामध्ये पडलेले असते. यासंदर्भात ज्येष्ठ समीक्षक गो. म. कुलकर्णी यांचे मत लक्षात घ्यावेसे वाटते. ते म्हणतात, “प्रत्येक संस्कृती आणि प्रत्येक युग हे आपल्या कल्पनेप्रमाणे, जाणिवेप्रमाणे कलाकृती निर्माण करित असते. त्या संस्कृतीची जी एक धारणा असते त्या धारणेचा परिणाम कलानिर्मितीवर होत असतो.”^२ थोडक्यात, सामाजिकतेशिवाय साहित्य व साहित्यिक संभवत नाहीत. लेखकांकडे समाज एक शहाणा माणूस, साक्षेपी माणूस, समाजाचा हितकर्ता म्हणून पाहत असतो.

यासंदर्भात डॉ. द. दि. पुंडे व डॉ. स्नेहल तावरे यांचे मत याठिकाणी नमूद करावेसे वाटते, 'कवी /लेखक समाजात निर्माण झाले नसते तर समाजाच्या सांस्कृतिक परंपरेची शब्दरूप धनसंपदा कोणी निर्माण केली असती? समाज केवळ भक्तीवर जगत नाही तर तो भाषिक निर्मितीवरही जगतो असतो.'^३ माणसाला जगण्यासाठी केवळ भाकरीची आवश्यकता नाही तर साहित्याचीदेखील आवश्यकता आहे.

मानवी जीवन हा साहित्याचा केंद्रबिंदू आहे. मानवाच्या विविध प्रेरणा राग, लोभ, भावभावना, वृत्ति-प्रवृत्ती, सामाजिक संबंधातील त्याची विविध रूपे आणि त्याचे ताण-तणाव, विचार, विकार, विशिष्ट परिस्थितीत त्याची जगण्यासाठी चाललेली धडपड आणि नैसर्गिक भावनांचे प्रकटीकरण इ. गोष्टींचे सूक्ष्म आणि हृदयद्रावक चिंतन साहित्यात होत असते. मानवी जीवनाच्या विकासात आणि त्याच्या वाटचालीत साहित्याचा वाटा फार महत्त्वाचा आहे. साहित्याचे आकलन क्षेत्र विस्तारलेले आहे. या पार्श्वभूमीवर साहित्य संशोधनाचा वेध घेणे महत्त्वाचे आहे. आज विद्यापीठीय पातळीवर चालणाऱ्या संशोधनाला फार महत्त्वाचे स्थान आहे. कारण विद्यापीठ ही संस्थाच मुळी अध्यापन आणि संशोधन या दोन मूलभूत घटकांवर उभी आहे. विद्यापीठामध्ये शिकणाऱ्या आणि शिकवणाऱ्या दोघांनाही संशोधन करण्यासाठी भरपूर वाव आहे. आपल्या बौद्धिक क्षमतेचा अधिकाधिक वापर करून संशोधन प्रक्रियेतून समाजाला काहीतरी नवे देण्याचा प्रयत्न झाला पाहिजे.

विद्यापीठीय संशोधन तीन प्रकारचे असते.

१. स्वतंत्र संशोधन प्रकल्प.
२. एम.फिल. आणि पीएच. डी. पदवीसाठी केलेले संशोधन.
३. स्फुट स्वरूपाचे संशोधन.

या तीन प्रकारांत संशोधन होत असताना एम.फिल.चे व पीएच.डी.चे पदवीसाठी होत असलेल्या संशोधनासंबंधी समाजामध्ये एकूणच उलटसुलट मतप्रवाह आहेत. डॉ. अविनाश आवलगावकर यांचे "कोणत्याही क्षेत्रातील संशोधन हे केवळ संशोधकांपुरते मर्यादित नसते तर आपण ज्या समाजव्यवस्थेत राहतो, त्या समाजव्यवस्थेचाही त्यांच्याशी संबंध असतो."^४ हे मत लक्षात घेण्यासारखे आहे. संशोधन हे समाजाचेच एक देणे असते. आज दलित साहित्यावर संशोधन करणारे दलितच संशोधक आहेत. दलित साहित्याचा अभ्यास दलितांनीच करावा आणि दलितेतरांनी तो करूच नये, असे होऊन गेलेले आहे. हे चित्र मनाला अस्वस्थ करणारे आहे.

संशोधकाने आपल्या अभ्यासाचे क्षेत्र निश्चित करणे महत्त्वाचे आहे. कारण उषा देशमुख म्हणतात त्याप्रमाणे "संशोधनाची सुरुवात प्रश्नात्मकतेतून होते आणि अखेर ही निष्कर्षाप्रत थांबते."^५ संशोधन हे लादण्याने होऊ शकत नाही. आज

संशोधन क्षेत्रामध्ये आज अनेक विषय उपेक्षित आहेत. त्यामध्ये प्रामुख्याने प्राचीन साहित्य, हस्तलिखिते, लोकसाहित्य, महानुभाव साहित्य या विषयांच्या अनुषंगाने साहित्य संशोधन झाले असले तरी ते संख्याबळाच्या तुलनेत फारसे समाधानकारक नाही. या सर्व घटकांप्रमाणे गावगाड्याचे शिल्पकार बारा बलुतेदार...

चौगुला। महार। सुतार। लोहार। चांभार। कुंभार। न्हावी। सोनार। जोशी। परीट। गुरवा। कोळी।

हे संशोधनापासून उपेक्षित राहिलेले दिसतात. औद्योगिकीकरणाचा फार मोठा फटका या बारा बलुतेदारांना बसला. चांभाराचा चामडी जोडा खपेना. विहिरीवरची मोट गेली. चांभाराच्या चामडी जोड्यापेक्षा वापरण्यास हलका-फुलका प्लॅस्टीकचा जोडा (स्लिपर) लोक पसंत करू लागले. मांगाच्या वाक्याच्या दोऱ्या, मोटेचा शेंदरी नाडा लुप्त झाला. त्याची जागा प्लॅस्टिकच्या दोरीने घेतली. लोहाराच्या ग्रामीण पारंपरिक औजाराने कारखान्यामध्ये तयार झालेल्या देखण्या आखीव-रेखीव हत्यारापुढे मान टाकली. सोनारांच्या कारागिरीला खेड्यात स्थान राहिले नाही. विलायती हत्यारांमुळे हेअर कटिंग सलून आले. केसांची जीवघेणी फॅशन आली. गुरवांच्या पूजाअर्चा काळाच्या ओघात बंद झाल्या. थोडक्यात, बारा बलुतेदारी काळाच्या ओघात लुप्त झाली.

सुशिक्षित पिढीने देवाचे अस्तित्व नाकारले. वासुदेव, गोंधळी, भराडी, भोपे, वाजंत्री, तेली, तांबोळी, साळी सणगर, शिंपी, माळी, गोंधळी, डौऱ्या, भाट, ठाकर भोई, गोसावी, जोगी, जंगम, मुलाणी, तराळ हे सगळे गावगाड्याचे प्रामाणिक शिलेदार आपल्या व्यवसायावर पोट भरायचे; पण पोटाचाच प्रश्न निर्माण झाल्यावर हे सगळेजण शहराकडे ओढले जाऊ लागले. शिक्षण आणि हक्कांची जागा नसल्यामुळे शहरात मिळेल त्या जागेत त्यांनी झोपडपट्टी घातली. झोपडपट्टीचा उदय अशाच दारिद्र्यातून झाला. औद्योगिकीकरणाचा फार मोठा परिणाम या बलुतेदारांच्या जीवनावरच झाला. त्यांच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक प्रथा-परंपरेवर जगण्याच्या जीवन/ मरणाच्या प्रश्नावर कोणाचेच लक्ष गेले नाही, त्यावर म्हणावे तितके समाधानकारक संशोधन झालेले नाही. कारण या पिढीतला पहिला नागरिक शिकून तयार झाला. या सर्वांच्याबद्दलची चिकित्सा प्रथम फुले यांनी केलेली आहे. गावगाड्याचे अर्थशास्त्र, मानसशास्त्र, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, जातिसंस्था यांच्या अनुबंधाचा नेमका अन्वयार्थ या महामानवाने लावला आहे.

महात्मा जोतिबा फुले यांना बलुतेदारांचे कौशल्य देशासाठी, राष्ट्रासाठी महत्त्वाचे वाटते. 'ब्राह्मणाचे कसब' आणि 'गुलामगिरी' या ग्रंथांतून त्यांनी जातीसंबंधीच्या प्रश्नांचे मूलभूत चिंतन मांडले आहे. शूद्रातिशूद्रांना उच्चवर्णीयांनी अज्ञानात ठेवले आणि सामान्य माणसाच्या भोळेपणाचा फायदा घेतला. सत्या-सत्याचा अपलाप करण्यासाठी देव-दैव, नशीब-प्रारब्ध, पाप-पुण्य, जन्म-

पुनर्जन्म आदी कल्पनांचा बुजबुजाट केला. त्याच्या समर्थनार्थ नानाविध दंतकथा, दैवतकथा निर्माण केल्या. जातसंस्थेत हितसंबंध शाबूत ठेवण्यासाठी हवे तसे धर्मग्रंथ लिहिले. 'मनुवादी' संस्कृतीचा पगडा असणारे आणि सर्वसामान्यांचे शोषण करणारे लोकच अधिक अधःपतित, अनैतिक आहेत, हे सांगताना महात्मा फुले म्हणतात, 'अज्ञानी लाचारी चोरं पोटाकरिता चोन्या करतात.' परंतु शाळेत शिकलेल्या नास्तिक चोरापैकी कित्येक सरकारांपासून दरमहाचे दरमहा पगारांसह गाडी घोड्यांबद्दल पदे घेऊन सरकारचे चाकर होतात आणि सरकारची चाकरी इमाने-इतबारे न करता 'अज्ञानी रयतेचा न्याय करिताना त्याचपासून लाचलुचपत खाऊन आपल्या घरोघर तेच निर्लज्ज पोकळे सोवळे बनून लटकाच अस्तिकपणाचा डौल धरितात.' जनतेची लूट करणाऱ्या निर्दयी अधिकारी- कर्मचाऱ्यांना फुले चोर म्हणतात. 'बलुतेदार' आता या व्यवस्थेच्या विचारात राहिला नाही म्हणून तो व्यवस्थेबाहेर फेकला गेला. औद्योगिकीकरणाने व्यवसाय हरवत गेलेला बलुतेदार लाचार हतबल झाला आहे. पूर्वी दैन्य होतेच, ते आता वाढले आहे. अनेक समस्यांत अडकलेला बलुतेदार आपले कौशल्य हरवून बसला आहे. सर्वांकडूनच त्याची उपेक्षा होत आहे. संशोधन तरी त्याला अपवाद कसे राहिल?

या बलुतेदारांच्या सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक विषयांच्या अनुषंगाने संशोधन व्हावे. त्यांना विकासाच्या वाटा दाखवाव्यात, त्यांच्या जगण्याला बळ द्यावे तरच सामाजिक परिवर्तन घडेल. कारण समाजजीवनाच्या गतिमानतेला चालना देण्याचे काम साहित्य करते आणि संशोधनही करते!

निष्कर्ष :

१. विद्यापीठीय संशोधनामध्ये प्राचीन साहित्य, हस्तलिखित, मध्ययुगीन साहित्य (उदा. मध्ययुगीन समाजजीवन, धर्मसंप्रदाय, रूढी, परंपरा, जीवनसरणी, तत्त्वज्ञान इ. अंगांनी) यावर झालेले संशोधन अत्यल्प असून ते अजून मोठ्या प्रमाणात व्हायला हवे.
२. दलित संशोधकाने केवळ दलित साहित्यावरतीच संशोधन करण्याऐवजी इतरही संशोधकांनी असे विषय निवडून संशोधनामध्ये मोलाची भर घालावी.
३. भाषा आणि साहित्यात अजून काही विषय उपेक्षित असून त्याकडे संशोधक विद्यार्थ्यांनी गांभीर्याने लक्ष देऊन संशोधन करावे. (उदा. ग्रामजीवनातील बारा- बलुतेदार, त्यांचा सामाजिक, धार्मिक, आर्थिक अंगाने अभ्यास)
४. संशोधनामध्ये स्वार्थी हेतू न ठेवता संशोधनामुळे समाजाच्या गतिमानतेस व परिवर्तनाला चालना मिळावी.

संदर्भ :

१. देशमुख उषा, मराठी संशोधन दिशा : स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्र. आ.१९९४, पृ.२१.
२. कुलकर्णी गो. म., मराठी साहित्यातील स्पंदने, सुपर्ण प्रकाशन, पुणे १९९५, पृ. ६.
३. पुंडे द. दि. व तावरे स्नेहल (संपा.)- साहित्यविचार, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९५, पृ. १०२.
४. अविनाश आवलगावकर, मराठी साहित्य संशोधन : नव्या दिशा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, २००६, पृ. ११.
५. देशमुख उषा, मराठी संशोधन दिशा : स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, १९९५, पृ.३०.
६. वा. ल. कुलकर्णी, साहित्य शोध आणि बोध, पॉप्युलर प्रकाशन, दु. आ.१९९६.

४०४

NAAC Sponsored
NATIONAL SEMINAR

On
NEW HORIZONS IN ACADEMIC AUDITING
FOR COMPETENCY BUILDING
OF STAKEHOLDERS

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Shri. A. D. S. P. Mandal's
Mahavir Mahavidyalaya,
Kolhapur, (MS) India

Editors
Prin.Dr.R.P.Lokhande
Dr.R.B.Mirajkar
Pramod P.Tandale

**NAAC Sponsored Two Day National Seminar on
New Horizons In Academic Auditing For Competency Building Of Stakeholders**

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

Convener
Dr. R.P. Lokhande
Principal & Chairperson, IQAC

Co-Convener
Dr. R.B. Mirajkar
IQAC Member

Special Issue No. 8
ISSN 2349-638x
Impact Factor 2.147

Innovative practices in academic audit

Prashant Chikode,
Jaysingpur College,
Jaysingpur- 416101,
Maharashtra, India.

Sandip Sabale
Jaysingpur College,
Jaysingpur- 416101,
Maharashtra, India.

Ramesh Shinde
Jaysingpur College,
Jaysingpur- 416101,
Maharashtra, India.

Abstract

The paper emphasis on the various innovative practices to be conducted in the academic audit; for betterment of teaching learning process and as well as better improvement of institution. There is increasing interest in accountability mechanisms that improve the capacity of colleges and universities to independently assure the quality of their academic degrees and student learning. In the 21st century, it is necessary to adopt the new teaching methods in the teaching process. The paper describes the various innovative practices which can be adopted in the institution as well as in the outdoor for welfare of the Institution along with the students. This paper reviews the lessons learned from earlier studies with academic audit and suggests new innovative practices for the design and implementation of effective audit processes.

Introduction:

In India accreditation for higher learning is overseen by autonomous institutions established by the University Grants Commission. Accreditation for universities in India is required by law unless the university was created through an act of Parliament. Without accreditation, these institutions have no legal entity to call themselves a University. In recent times the Indian government has taken initiatives to establish a systematic mechanism for accreditation in order to maintain and elevate the V. Sinha & K. S. Subramanian. Emphasis on higher education in India can be understood by the number of universities currently present in India and the quality of education they provide. The number of Universities/University-level institutions has increased 18 times from 27 in 1950 to 504 in 2009. The sector boasts 42 Central universities, 243 State universities, 53 State Private universities, 130 Deemed universities, 33 Institutions of National Importance (established under Acts of Parliament) and five Institutions (established under various State legislations). The number of colleges has also increase with just 578 in 1950 growing to more than 60,000 in 2015. (Data Source: MHRD). The Indian system of higher education has always responded well to the challenges of the time. Two decades ago, when the system came under severe criticism that it had allowed the mushrooming of higher education institutions (HEIs), compromising the quality of educational offerings, the Ministry of Human Resource Development (MHRD) and the University Grants Commission (UGC) took initiatives to restore the standards of higher education. Consequently, the National Policy on Education (1986) places special emphasis on upholding the quality of higher education in India. On the recommendations of the Programme of Action (1992) document that provided the guidelines for implementation of the National Policy on Education (1986), in 1994, the UGC established the National Assessment and Accreditation Council.

Most contributions in the fields of education, teaching, and methodology, do not provide knowledge on how to pursue the combination of theory and exploitation excellence. This paper investigates the impact of innovations in higher education, and the effects of innovation teaching and student oriented teaching on the development of student knowledge. It is necessary to implement more and more innovative practices in teaching, learning.

**NAAC Sponsored Two Day National Seminar on
New Horizons In Academic Auditing For Competency Building Of Stakeholders**

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

Convener
Dr. R.P. Lokhande
Principal & Chairperson, IQAC

Co-Convener
Dr. R.B. Mirajkar
IQAC Member

Special Issue No.8
ISSN 2349-638x
Impact Factor 2.147

The innovative practices:

The innovative practices are the efforts of the teaching and non teaching staff in the college. The management and teachers are must be have a perusal that what are going to do in future for the enrichment of institution and the development of the students not only in academic but also in administration, industry and socially. Not only for the NAAC accreditation but also for the global exposure of the institution one has to bring the innovative practices in the academic unit. We are describing here innovative practices implement in Jaysingpur Collge , Jaysingpur from the last 10 years; which causes tremendous enrichment in academic audit of our institutions. The various innovative practices conducted are given below with their significance:

1. **Setting up well equipped computer facilities-** At the advent of information and technology, the institution has kept a pace with innovative approach by setting-up a well-equipped computer labs and a resource centre. The teaching as well as non-teaching staff is well-versed in their practices.
2. **Introduction of skill based courses-** We are committed to implementation of innovative, career oriented, professional, vocational, conventional and non-conventional academic programmes and courses reflecting our vision, quest and thirst for excellence in higher education and our endeavor to meet the social, cultural and economic needs of this region in particular and the Maharashtra in general. So according to our point of view bachelor of vocation (B.Voc.) courses will be really beneficial for our students in the rural area. Under 12th plan, from the UGC we have got sanctioned (1) Rs 1.85 Crore (Rs. 185 lakhs) for its most ambitions and innovative programme namely, Bachelor of Vocational (B.Voc.) in the subjects Automobile and Printing and Publishing from 2014- 2015.
3. **Promotion and motivations to students and teachers for research activities-**The institution promoted each faculty member and students for innovative programmes and research activities through imparting exposure to them. The college has introduced research-labs for Chemistry and Physics for M.Sc., M.Phil. and Ph.D. students in 2012-13 and 2013-14 respectively which procure research opportunities to the students. With the collaboration of local industries and the institutions, the students get prospects for greater potential for research work. The institution is also flourished with greater number of Ph.D. holders advancing the research outlook in the students. The teachers with innovative ideas impart their research excellence and induce the research spirit in the 41 students.
4. **Innovative teaching approaches/methods-** In addition to the traditional lecture method, the faculty has adopted some innovative teaching methods like:
 - Technological application through ICT in the classroom teaching.
 - The innovative methods like BRAIN STORMING are used by the teachers.
 - The methods like Role Play, Projects and Seminars are normally in practice by the teachers.
 - Use of Audio-Visual aid for listening comprehension and presentation.
 - Recitation in the class.
 - Project writing is introduced.
 - Organizing group discussion.
 - Organizing guest lectures.
 - Organizing industrial visits,
5. **Promotion and motivations for science exhibitions and activities-** Under the extra-curricular activities, every year the student from science faculty participates in "Avishkar" exhibition organized by Shivaji

**NAAC Sponsored Two Day National Seminar on
New Horizons In Academic Auditing For Competency Building Of Stakeholders**

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

Convener
Dr. R.P. Lokhande
Principal & Chairperson, IQAC

Co-Convener
Dr. R.B. Mirajkar
IQAC Member

Special Issue No. 8
ISSN 2349-638x
Impact Factor 2.147

- University, Kolhapur. They present scientific projects in the exhibition. Many other innovative activities and programmes are conducted for promoting scientific and research culture among the students. Such activities includes Maharashtra Vivekvahini, District level science exhibition, study tours, industrial visits by celebrating Science Day and birth and death anniversaries of great scientists.
6. **Innovative ideas in research methodology-** Promotion to the faculty for doing post doctoral research and to encourage them to avail the National and International Research fellowship offered by U.G.C. and D.S.T., New Delhi and such other Institutions in India and outside India.
 7. **Green audit of the campus-** Following are the best practices taken to enhance the ecological balance in the last five years.
 - Tree plantation at the railing-wall of college area and drip-irrigation to it.
 - Installation of network of irrigation throughout the college campus.
 - Modification of green house time to time.
 - Ornamentation of the western side with variety of plants.
 - Development of botanical garden adjacent to the principal cabin.
 - Tree plantation on both sides of the entry gates.
 - Installation of potted plants at departments and library.
 - A regular renovation of the front yard to curb pollution in the campus.
 - Introduced diesel generator, inverter sets and solar panels overcome power failure.
 - Implantation of samplings supplied by the Department of Social Forestry, Nagarpalika and NGOs.
 - 240 Exercise of fertilizers and biocides periodically.
 8. **Introduction of Innovative courses other than Teaching-**
Following are the innovations introduced during last four years.
 - Business Process Outsourcing
 - Bakery and Confectionary
 - Bachelor of Vocational Science (1) Automobile (2) Printing and Publishing • Plant Tissue Culture • Personality Development,
 - Television and Video Production.
 - COC programmes 243
 - Remedial Coaching
 - Educational and Science Exhibition • Automation of library department.
 - Two INSPIRE programmes.
 - National Anthem (Value Orientation) promoting national culture and awareness about citizenship
 - Skill development courses
 - Employability creating courses
 - ICT training held at Himachal Pradesh University, Simla.

Conclusions:

The innovative practices mentioned are actually implemented in the last ten years stepwise and the simultaneous changes are observed in the academic audit of the college year by year. The College is fully aware that there is growing concern in the Society for higher educational institutions about quality, standards and recognition. Consequent upon this awareness, our College has evolved for ascertaining and assuring quality at

**NAAC Sponsored Two Day National Seminar on
New Horizons In Academic Auditing For Competency Building Of Stakeholders**

Organized By
Internal Quality Assurance Cell (IQAC)
Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

Convener
Dr. R.P. Lokhande
Principal & Chairperson, IQAC

Co-Convener
Dr. R.B. Mirajkar
IQAC Member

Special Issue No.8
ISSN 2349-638x
Impact Factor 2.147

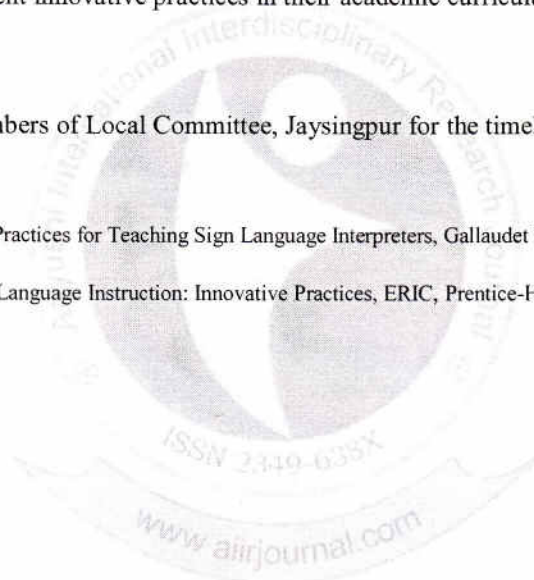
junior and senior (UG and PG) level. The College has taken the initiatives to promote the concept of Best Practices in higher education and endeavor to adopt them, in a planned manner, for self-improvement. Best practices are perceived to have specific characteristics. These are important predictors of their success. The College is aware that any practice requires widespread acceptance by groups, social systems and also by individuals to become successful to be put into practice by the organization and will, in the long run, be adopted by other institutions. In order to analyze these specific traits and implications, the following four themes were kept in mind, (1) Identification of best practices, (2) Sustainability of best practices, (3) Dissemination of best practices and (4) Adaptation of best practices. Having regard to the above-mentioned themes, the College identified areas of self-improvement to ensure and enhance quality, standards and recognition. The College has clearly stated goals and objectives that are communicated systematically to all its constituencies and stakeholders. The programmes of the College are consistent with its goals and objectives. From these observations it is clear that innovative practices play an important role in the academic audit in the various fields such as teaching, research, industry and social. Every institution has to implement innovative practices in their academic curriculum and must bring innovations as year's progresses.

Acknowledgement-

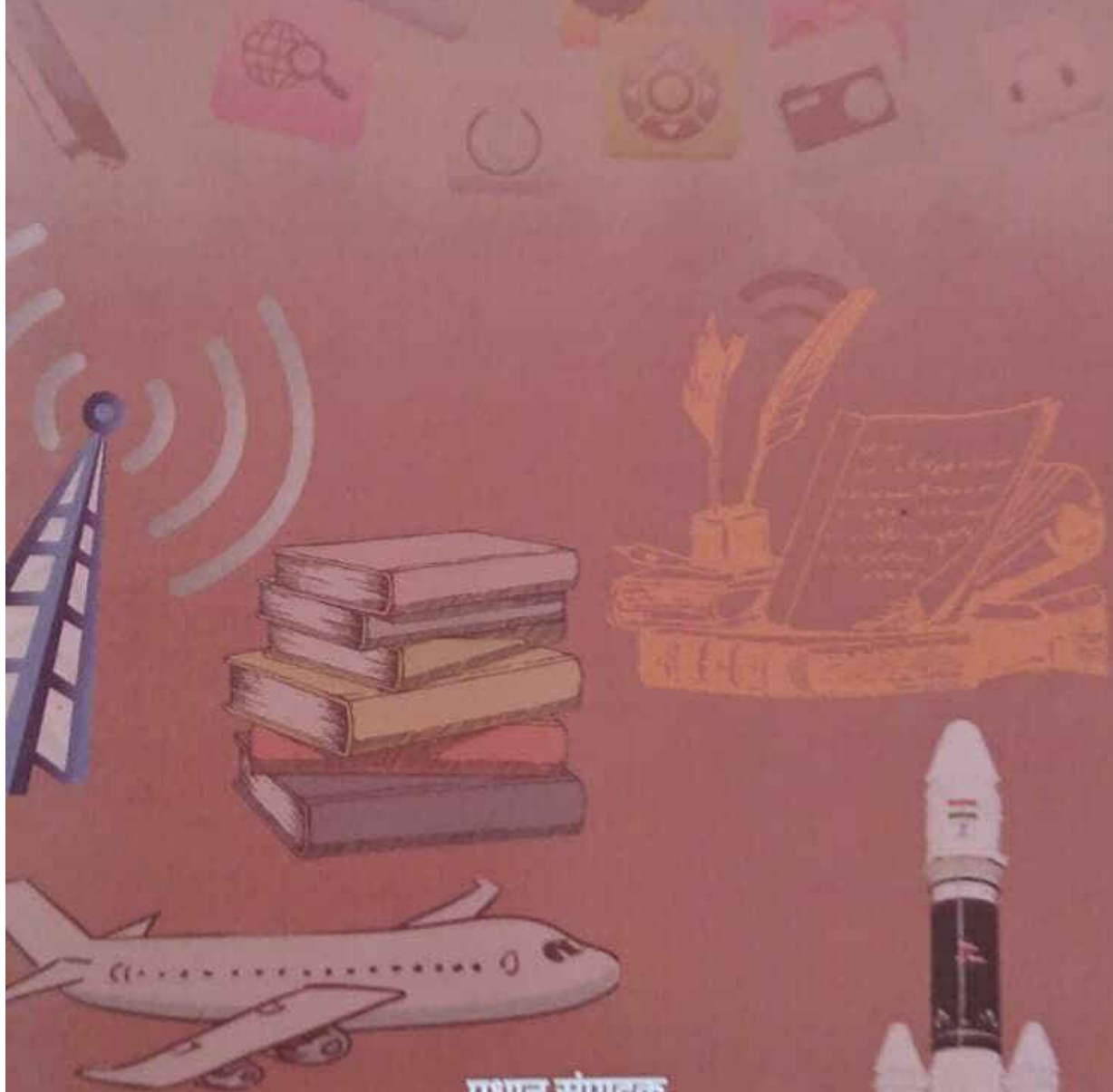
Authors are thankful to the members of Local Committee, Jaysingpur for the timely help provided.

References

1. Cynthia B. Roy, Innovative Practices for Teaching Sign Language Interpreters, Gallaudet University Press, Washington D.C. (2000)
2. Ruddell, Robert B, Reading-Language Instruction: Innovative Practices, ERIC, Prentice-Hall, Inc., Englewood Cliffs, New Jersey (1974)

उदारीकरण, निजीकरण एवं भूमंडलीकरण और इक्कीसवीं सदी का हिंदी कथा साहित्य

प्रधान संपादक
डॉ. एस. एम. मणेर (प्राचार्य)

सहायक संपादक
प्रा. एन. ए. चव्हाण
प्रा. एम. बी. चव्हाण

- 7) विश्व मानवता के दरवाजे पर समय और
इतिहास की दस्तक : कितने पाकिस्तान
डॉ. एकनाथ पाटील 45
- 8) 'ग्लोबल गाँव के 'देवता' उपन्यास में भूमंडलीकरण
और आदिवासियों के विस्थापन का दर्द
प्रा. रमेश आण्णाप्पा आंदोजी 60
- 9) आशा अनेजा की कहानियों में बुजुर्गों की उपेक्षा
डॉ. शहिन एजाजा जमादार 68
- 10) भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में 21 वीं सदी के साहित्य
का अनुशीलन
डॉ. हेमलता काटे 76
- 11) भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में इक्कीसवीं सदी के
हिंदी कथा साहित्य में स्त्री मूल्यांकन
प्रा. अशोक गोविंदराव उघडे 82
- 12) निजीकरण, उदारीकरण एवं भूमंडलीकरण से
बदलते मूल्य
प्रा. सुवर्णा कांबळे 88
- 13) इक्कीसवीं सदी के उपन्यास साहित्य का मूल्यांकन
प्रा. सौ. सुपर्णा संसुध्दी 93

इक्कीसवीं सदी के उपन्यास साहित्य का मूल्यांकन

उदारीकरण, निजीकरण और भूमंडलीकरण के परिप्रेक्ष्य में इक्कीसवीं सदी के उपन्यास साहित्य का मूल्यांकन महानगर के संदर्भ में मनोज सिंह को उपन्यास हॉस्टल के पन्नों से के विशेष संदर्भ में।

वैश्वीकरण और उदारवादी संस्कृति से उत्पन्न वातावरण का प्रभाव हॉस्टल के जीवन पर भी हावी हो गया है स्वतंत्र, स्वच्छंद और उन्मुक्त जीवन जीने की लालसा रखनेवाले आज के युवा वर्ग का सही चित्रण हॉस्टल के पन्नों से इस उपन्यास में हुआ है। नई पीढ़ी खुलेपन के माहौल में जीना चाहती है। हॉस्टल में रहनेवाले छात्रों की मानसिकता, को. एड (सह शिक्षा) को लेकर उनकी सोच, आदि का सही प्रतिबिंब प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है। आधुनिक जीवनशैली में हॉस्टल अपरिहार्य हो रहा है। हॉस्टल के खुले जीवन में सही ठहराव, घर के संस्कारों का आधार नहीं मिले तो युवा जीवन बिगड़ सकता है, भटक जाता है। दुष्यन्त राठौर तथा कामना जैसे पात्रों के माध्यम से लेखक ने प्रस्तुत उपन्यास के माध्यम से आज के युवाओं की संवेदना तथा उत्तर आधुनिक जीवन शैली पर प्रश्न उठाया है।

मनोज सिंह का हॉस्टल के पन्नों से यह उपन्यास 2011 में प्रकाशित हुआ है उपन्यास का प्रारंभ वी.एन.आई.टी इंजिनियरींग कॉलेज, विराटनगर में स्थित बॉईज हॉस्टल में फर्स्ट इयर के छात्रों के रॉगिंग से होता है।

धनकर, गुप्ता बॉस ये सभी सिनीयर्स इन नये छात्रों को फंटेम बनकर रात दो बजे तक सोने नहीं देते। इन्हीं छात्रों में हट्ठा-कट्ठा राठौर है। सिनीयर्स उसे ज्यादा पीटते हैं। उसका दोष सिर्फ इतना ही है कि वह हट्ठा-कट्ठा है। दुष्यन्त राठौर सब सहता है। यूपी बिहार के गंगा जमुना ग्रुप के इस कॉलेज के पहले सिनीयर्स दुष्यन्त को अपनाते हैं। वैसे दुष्यन्त भी अपने घर के हालात से तंग रहता है माता पिता के झगड़े से हमेशा अंतर्मुखी एवं तनाव महसूस करता है। इसी बीच छुट्टी के लिए घर जाता है परंतु तुरंत वापस आता है, क्योंकि माता-पिता अलग हो जाते हैं, इससे दुष्यन्त राठौर हॉस्टल को ही अपना घर समझने लगता है। विष्णुदत्त रakesh उसका हमेशा लाभ उठाता है ऊपर से दोस्ती दिखाता है। दुष्यन्त राठौर को उकसाता रहता है। दुष्यन्त सरल स्वभाव का है। लड़कियों की तरफ आँख भी नहीं उठाता। बल्कि कुछ प्रसंगों में लड़कियों की मदद ही करता है। अपने गम को छिपाने तथा सिनीयर दादा लोगों के साथ रहकर शराब की लत उसे लगती है।

फ्लैशबैक पद्धति का प्रयोग करते हुए कथानक आगे बढ़ता है, जिसमें इंजीनियरिंग के ये छात्र याहू मेसेंजर्स डॉट कॉम के द्वारा बीस साल बाद एक पार्टी गेट टुगेदर में मिल जाते हैं सभी अपने बीबी बच्चों समेत हैं। अपनी-अपनी जगह स्थिर है। परंतु इसमें दुष्यन्त राठौर नहीं है। प्रणव दास उसका जिक्र करते हैं, जो अमरिका से हैं। अखबार, टी.वी.न्यूज की सनसनीखेज न्यूज से सब चौंक जाते हैं, जिसमें दुष्यन्त राठौर पर इल्जाम है हत्या का। सेरिल के हिसाब से दुष्यन्त राठौर को फँसाया गया है। जब सेरिल बताती है तो प्रणव दास, अरुण, मिलिंद सभी दुष्यन्त को बचाने का प्रयत्न करते हैं। जीविका दुष्यन्त की बेटी भी इसमें साथ देती है। वैसे विष्णुदत्त का बेटा ही कामना का हत्यारा होता है। परंतु क्रांतिकारी दुष्यन्त के सरल स्वभाव के कारण इस कांड में फंस जाता है। प्रणवदास तथा अन्य मित्रों के कारण दुष्यन्त बच जाता है। उपन्यास के अंत में सभी

मिलकर दुष्यन्त के लिए प्रेस खोलने का निश्चय कर देते हैं।

भारतीय जीवन शैली में परंपरा गुरुकुल पद्धति से शिक्षा ग्रहण की जाती थी। अंग्रेजों के शासनकाल में छात्रावास और अब आधुनिकता के दौर में हॉस्टल शिक्षा ग्रहण करने के लिए अनिवार्य बने ही हैं। जीवन का ये अत्यंत महत्वपूर्ण समय, जीवन का घटना प्रधान काल जिसमें सक्रियता, जोश, जुनून होता है। कुछ यादगार लम्हें भी जीवनपर्यंत उद्वेलित करती रहती हैं। हॉस्टल के जीवन में सुरक्षा का प्रबंध हम चाहते हैं। सुरक्षा का प्रबंध होता है कानून द्वारा, कानून अवलंब करने वालों के साथ उसकी रक्षा करना जनता पर भी निर्भर रहता है। अनामिकता के कारण, दुर्लक्ष के कारण बहुत सारे गुनाह घटित होते रहते हैं। इसमें पुराने पीढ़ी के बुजुर्गों की मदद से नई पीढ़ी के युवकों को सही दिशा दिखाई जा सकती है। जनरेशन गैप दो पीढ़ियों के बीच का अंतराल समझदारी से निभाया जा सकता है मुद्गील सर, अरूण जैसे इस उपन्यास के पात्र इसी कारण छात्रप्रिय बने हैं। अरूण का साथ पूरी इमानदारी से स्टूडेंट फेडरेशन के छात्र देते हैं। दुष्यन्त को बचाने के लिए अरूण का साथ पूरा युवावर्ग देता है।

हॉस्टल के सुरक्षा प्रबंध में रैगिंग के खिलाफ कानून भी बनाया गया है। प्रस्तुत उपन्यास में रैगिंग की जो घटना घटती है, इससे हमें दिखाई देता है कि आए दिन हमारे ईर्द गिर्द इतनी अमानवीय घटनाएँ घटित हो रही हैं, जिसमें आदिम मनुष्यों की तरह क्रूरता एवं बर्बरता अपनी चरम सीमा पर है। तमान विकृतियों के साथ ये प्रकार हो रहे हैं। प्रस्तुत उपन्यास के रैगिंग करनेवाले सिन्हा, या अन्य सिनीयर्स, राजा कामना जैसे पात्र अपनी क्रूरता, विकृति के कारण खुद के अपने अस्तित्व को खतरे में डालते हैं। आज की गजनीति, आम आदमी की सुरक्षा तथा मीडिया का पड़्यंत्र आदि का सही चित्रण इसमें किया है।

हॉस्टल जीवन का चित्रण करते समय लेखक ने आज की ही भाषा का प्रयोग किया है। अंग्रेजी के शब्द, गान्धी-गान्धीज आदि। साथ ही में ई

मेल, कम्प्यूटर के ब्लॉग, मैसेज आदि में समकालीन भाषा का प्रयोग भी पूरी सशक्तता से हुआ है। अलग-अलग हिस्सों से आए छात्रों के संवादों से पात्रों की पहचान बनी है। कुछ प्रसंगों में यौन संबंधों को लेकर छात्रों के आकर्षण का भी स्पष्ट चित्र संवादों के माध्यम से स्पष्ट होता है। जिसमें कहीं कहीं शरारत या एक शील अनुभव करने का भाव लक्षित होता है।

इस तरह उत्तर आधुनिक जीवन शैली में युवकों की मानसिकता तथा उनकी समस्याओं का सफल चित्रण प्रस्तुत उपन्यास में हुआ है।

- प्रा. सौ. सुपर्णा संसुध्वी
जयसिंगपुर कॉलेज
जयसिंगपुर

संदर्भ :

हॉस्टल के पन्नों से लेखक मनोज सिंह
राजकमल प्रकाशन, नई दिल्ली

IMPACT FACTOR 3.025

ISSN 2349-638X

A Two Day Multi Disciplinary International Conference

On

LITERATURE & CULTURE IN THE PERSPECTIVE OF GLOBALIZATION

Proceedings : Research Papers in Hindi

**MULTI
DISCIPLINARY
INTERNATIONAL
CONFERENCE**

**KOLHAPUR, INDIA
JAN 27 & 28, 2017**

literature and culture in the perspective of globalization

Editors

Prin. Dr. R. P. Lokhande

Hemant Patil

Ravidas Padvi

Organized By

Shri. A. D. S. D. Mandal's

Mahavir Mahavidyalaya, Kolhapur

Departments of English, Hindi & Marathi

४१.	एन.वी. जाधव वाय.एस. गायकवाड	भारतीय साहित्य के आधुनिक प्रवाह
४२.	डॉ. प्रकाश राजाराम मुंज	भारतीय संस्कृति : परंपरा से आधुनिकता तक
४३.	विश्वनाथ महादु देशमुख	'आंध' आदिवासी लोकगीत : त्यौहार गीतों के विशेष संदर्भ में
✓ ४४.	सुपर्णा गं. संसुद्धी	मानवीय सहसंबंधों की रिक्तता का चित्रण 'तापसी' उपन्यास में
४५.	लवप्रीत डॉ. सुनील कुमार	बदलते मूल्यों का साहित्य में प्रतिबिंब (डॉ. राजबीर सिंह धनखड कृत उपन्यास 'चाल जमाने की' का संदर्भ)
४६.	आण्णासो विलास जाधव	भूमंडलीकरण और हिंदी उपन्यास
४७.	प्रिया प्रद्युम्न पाटील	साहित्य और संस्कृति के संवर्धन में अनुवाद की भूमिका
४८.	सुश्री दुलुमनि तालुकदार	लोकप्रिय साहित्य : अवधारणा और स्वरूप
४९.	वसुंधरा उदयसिंह जाधव	हिंदी साहित्य में नारी : परंपरा से आधुनिकता तक
५०.	मिनाक्षी विजय नकाते	बदलते मूल्यों का साहित्य में प्रतिबिंब
५१.	डॉ. संध्या मोहिते	साहित्य और सिनेमा : अंतःसंबंध
५२.	प्रा. ज्योति मुंगल	समाज और साहित्य पर वैश्वीकरण का प्रभाव और चुनौतियाँ
५३.	प्रा. शिवाजी उत्तम चवरे	भूमंडलीकरण और हिंदी भाषा
५४.	डॉ. माधवी बागी	भारतीय संस्कृति : परंपरा से आधुनिकता तक

44.

मानवीय सहसंबंधों की रिक्तता का चित्रण 'तापसी' उपन्यास में

सुपर्णा गं. संसुध्दी

जयसिंगपुर कॉलेज, जयसिंगपुर

शोध आलेख का सारांश

वृंदावन की विधवाओं के नरकतुल्य जीवन के गहरे अध्ययन के बाद कुसुम अंसल ने यह उपन्यास लिखा है। बंगाल से आयी या खदेड़ दी गई विधवाओं का दर्दीला यथार्थ 'तापसी' के माध्यम से व्यक्त हुआ है।

वृंदावन की विधवाओं के रूप में तापसी के माध्यम से एक प्रश्न हमेशा गहराता रहेगा कि धर्म के नाम पर विधवाओं का जीवन ढाँच पर लग जाना है। वह अपनी अस्मिता खोकर पुरुषद्वारा ही नहीं औरतोंद्वारा भी प्रताड़ित होती है। ऐसे अनाचारों की कहानी जो अभिशप्त जीवन जीने के लिए मजबूर विधवा तापसी मानवीय चेतना पर दस्तक देती है। अमानवीयता को बढ़ावा देनेवाली अंबिका, जयमाला जैसी स्त्रियाँ मजबूर विधवाओं का शोषण किस कदर तक करती हैं इसे देखकर रोंगटे खड़े हो जाते हैं। परिस्थिति की मजबूरी में आदमी दिन-ब-दिन कितना असुरक्षित होता जा रहा है इसका एहसास होता है। आपसी संबंधों की रिक्तता, मानवीयता की भावना में आयी दरारें इन मासूम जिंदगियों को खत्म कर रही है।

प्रस्तावना :

साहित्य जीवन का साक्ष्य है। 1975 के पश्चात हिंदी साहित्य में बदलती परिस्थितियों का यथार्थ चित्रण हो रहा है। 21 वीं सदी के उपन्यासकारों ने अपने युगीन परिवेश की बदलती तरवीर उपन्यास की कथावस्तुद्वारा कथित की है। आज के जीवन की विसंगति, विडंबनाओं को तथा गतिमान जीवन के बहुआयामी कोणों को उपन्यासकारों ने बड़ी सूक्ष्मता से, गहराई से चित्रित किया है। अनुभव के स्तर पर इन रचनाओं से विभिन्नता और यथार्थ का ऐसा चित्रण किया है जिससे रोचकता एवं प्रभावात्मकता बढ़ रही है। नारी विमर्श, दलित विमर्श, उपभोक्ता प्रवृत्ति, खुले यौन संबंध का चित्रण, आतंक, हिंसा आदि विषयों का चित्रण समकालीन उपन्यासों में हो रहा है।

नारी की स्थिति में आया बदलाव, विद्रोह की

भावना का चित्रण तथा आपसी संबंधों की रिक्तता के कारण मासूम तापसी की व्यक्तिरेखा कुसुम अंसल के उपन्यास में ऐसी चित्रित हुई है कि पाठक की विचारधारा झकझोर उठती है।

वृंदावन की विधवाओं के नरकतुल्य जीवन के गहरे अध्ययन के बाद कुसुम अंसल ने यह उपन्यास लिखा है। बंगाल से आयी या खदेड़ दी गई विधवाओं का दर्दीला यथार्थ 'तापसी' के माध्यम से व्यक्त हुआ है। तापसी कलकत्ते के पास बोलपुर के अनाम बस्ती में अपने माने हुए चाचा के साथ रहती थी। रखाल काका ने उसे रातोंरात उसकी माँ के पास से उठा लिया ना होता तो वह भी पाठशाला में पढ़ने की जगह पैरों में घुँघरू बाँधकर नाच रही होती। तापसी वेश्यापुत्री थी। बचपन में ही माँ द्वारा त्यागी लड़की थी। चाचा, जतिनदा और कनिकादी उसकी शादी धनवान किंतु बुद्धे मजूमदार से करा देते हैं। नरेन मजूमदार अपने पति होने का हक उसपर आजमाना चाहता है। तापसी पर शारीरिक एवं मानसिक अत्याचार होते रहते हैं। "मार खाती...बेहोश होती... में आती तापीस... शिकारी के चंगुल में फँसी चिड़ियासी फड़फड़ाती तापसी।" तापसी विद्रोह करती है। इसका नतीजा बुढ़े नरेन मजूमदार की मृत्यु के पश्चात उसके नाम कुछ भी नहीं रखते। अस्तित्वहीन सत्रह वर्षीय तापसी को दूर के रिश्तेदार विधवा जीवन जीने के लिए मजबूर कर वृंदावन छोड़ देते हैं। श्री राधाकृष्ण विधवा आश्रम में उसे दाखिल कर लिया जाता है। वृंदावन के विधवा आश्रम में वह मन मसोसकर जीती रहती है। आश्रम की अध्यक्षा अंबिका की मनमानी, कड़ा अनुशासन, दान में भ्रष्टाचार से तापसी अच्छी तरह परिचित होती है। आश्रम की अन्य औरतें, नूराबाई, मरियम ये सब मजबूरी में अंबिका देवी के अत्याचार को सहती रहती है। आश्रम का काल कोठरी जैसा परिवेश, "जहाँ ये विधवाएँ अपनी सभी क्षमताएँ, संवेदनाएँ खोकर वह अपाहिज की तरह कोई भी काम करने के लिए मजबूर हैं। उन्हें

कुछ भी करना पड़ता है। छः घंटों के जाप के अतिरिक्त वेश्यावृत्ति, भीख या उससे भी गिरे हुए कार्य जो आश्रम की अध्यक्षा की इच्छा या घृणा पर आधारित होते हैं। "वृंदावन के मठ, महंतों के कारनामों को भी यहाँ चित्रित किया गया है। धर्म के ठेकेदार, पंडे पुरोहित, मठाधीशों के जीवन का खुलकर पर्दाफाश किया है।" 2 भगवे वेश के पीछे साधु किस हद तक विधवाओं पर अत्याचार करते हैं और कैसे-कैसे कुकर्म होते हैं यह तापसी देखती है, सहती है। इसके खिलाफ वह विद्रोह करना चाहती है परंतु पकड़ी जाती है उसपर बरौता भयानक अत्याचार करती है।

जयमाला के कारण वह फिर एकबार जी उठती है। बी.ए. परीक्षा के पश्चात जी मॅट की परीक्षा पास करने के लिए जयमालाजी के साथ दिल्ली आती है। दिल्ली में जयमालाजी की भतीजी वसुंधरा के कारण तापसी में बदलाव आता है। पहले से कॉन्फीडेंट और पॉलिशड, सुंदर और सलोनी बन जाती है। इन्हीं दिनों बचपन का दोस्त मलय उसके सामने शादी का प्रस्ताव रखता है परंतु तापीस कहती है, "मेरे लिए क्या सहानुभूति। मेरा तो यह होना ही था। विधवा से, परछाईयों से शादी कोई नहीं करता मलय।" 3

जयमाला के कारण वह न्यूयॉर्क में कार्नेल विश्व विद्यालय की फेलोशिप प्राप्त होने का पत्र पाकर दिल्ली में आती है। यहाँ पर उपन्यास में ऐसा परिवर्तन आ जाता है जिससे आज के दिनों में मानवता किस कदर नीचले स्तर पर आई है, यह देखकर रोंगटे खड़े हो जाते हैं। न्यूयॉर्क जाने का सपना देखनेवाली तापसी अस्पताल में पाई जाती है जिसे बताया जाता है कि उसका अपेंडिक्स का ऑपरेशन हुआ। जब की सच्चाई उसे अंत में पता चलती है कि उसकी किडनी ट्रान्सप्लांट कर दी गई है वसुंधरा को। इसमें तापसी की सहेली नंदिता भी सम्मिलित है। इससे तापसी टूट जाती है। नंदिता उसे एक हजार रुपये के साथ

कलकत्ते की ट्रेन में बिठा देती है। गाड़ी से उतरते समय उसके ऑपरेशन किए गए पेट की पट्टी पर कोई नुकीला कोना घुस जाता है। घाव कच्चा होने के कारण पेट, फट जाता है। रक्तस्राव अधिक होने से तापसी वहीं दम तोड़ देती है। उपन्यास का अंत दुःखमय है। तापसी की आत्मिक पीड़ा छटपटाहट का करुण दृश्य इसमें प्रस्तुत है। वृंदावन की विधवाओं के रूप में तापसी के माध्यम से एक प्रश्न हमेशा गहराता रहेगा कि धर्म के नाम पर विधवाओं का जीवन दौंव पर लग जाना है। वह अपनी अस्मिता खोकर पुरुषद्वारा ही नहीं औरतोंद्वारा भी प्रताड़ित होती है। ऐसे अनाचारों की कहानी जो अभिशप्त जीवन जीने के लिए मजबूर विधवा तापसी मानवीय चेतना पर दस्तक देती है। अमानवीयता को बढ़ावा देनेवाली अंबिका, जयमाला जैसी स्त्रियाँ मजबूर विधवाओं का शोषण किस कदर तक करती है इसे देखकर रोंगटे खड़े हो जाते हैं। परिस्थिति की मजबूरी में आदमी दिन-ब-दिन कितना असुरक्षित होता जा रहा है, इसका एहसास होता है। बचपन से ही तापसी का शोषण होता है, जिन पर वह भरोसा करती है उनकेद्वारा ठगी जाती है। धर्म के नाम पर विधवाओं को कितनी यातनाएँ सहनी पड़ती हैं। विधवा केवल पीड़ाओं की चीख है। आपसी संबंधों की रिक्तता, मानवीयता की भावना में आयी दरारें इन मासूम जिंदगियों को खत्म कर रही हैं। इस तरह प्रस्तुत उपन्यास में वृंदावन की तापसी के माध्यम से लेखिका ने आज के जीवन का एक विद्रूप सत्य हमारे सामने प्रस्तुत किया है। विधवाओं के जीवन की असुरक्षा का प्रश्न वृंदावन के पवित्र धर्मस्थल पर एक भद्दा दाग है। उनके जीवन में मानवीय संबंधों की कटुता के अलावा कुछ भी नसीब नहीं होता।

संदर्भ :-

1. 'तापसी', ले. कुसुम अंचल, पृ. सं. 141
2. वही, पृ. सं. 009
3. वही, पृ. सं. 196